پښتنو ته ادبي سوغات

د خوشحال خان خټك مَرغَلرِي

قندهار ۱۳۱۷

عبدالحي حبيبي

Ketabton.com

ketabton.com - The Digital Library

د خوشحال خان خټك کليات

دا د پښتو لُومړی ادبي اثر، دَ پښتون ټولواک اعلحضرت محمد ظاهر شاه په عصر کښ په امر دَ ع، ش سردار محمد داود خان د قندهار ملکي او لښکري مشر، په هغو مصارفو چه دَ دارلحکومگي په واک کښ دِي، د قندهار په مطبعه کښ په تصحيح او تحشيه او احتمام دَ عبدالحی حبيبي مدير دَ طلوُع افغان چاپ او خپور شوُ.

دا کتاب له ځلوروُ قلمي او ټولو چاپي نسخو څخه په ډير زيار نقل شوي، او تر پخوانيوُ چاپي نسخو خورا بشپړ او ډېر دي.

قندهار. غويی ١٣١٧

ketabton.com - The Digital Library

له ويونکو سره يَو څو خبري

د خوشحال خان خټك مرغلرى، يعني دَ پښتو دَ يوه نامتو او توريالي مشر ويناوي او اشعار لکه دَ پښتو ژبي نور خواږه او گرانبها ادبي آثار چه ورک او په هر گوټ کښ چه پاته دي دغه کتاب هم ورک او دَ پښتنو څخه ليري پاته وُ.

که څه هم په پښتونخوا کښ هري خوا ته د دې مرغلَروُ لاړونه يعني دَ خوشحال خان قلمي کلياتونه او دېوانونه ډېر وه مگر بشپړ او صحيح دَ پښتنو له خوا نه وه چاپ او خپاره شوِي.

دَ پښتو دَ اوسني نسل ځلمو او دَ ملي ژبي پوهانو او قدر پېژندونکو چه دا دَ ژبي گرانبها ادبي اثر ور معلوم وُ، هر کله بې زړه غوښته چه نشر او خپور شي! او ما دا ډېر کلونه دغه ارمان په زړه کښ درلود.

دَ ۱۳۱٦ په دوبي کښ يوه ورځ دَ دغه اثر ذکر په قندهار کښ د دې ځاي د ځلمي او پښتون مشر والاحضرت سردار محمد داود خان په مخ کښ وشو، ځکه چه دُوي دَ پښتو ژبي دَ ژوندُون او خپورتيا سره دَ زړه مينه لَريي، نو ئې امر وفرمايه ، چه دغه کتاب دِ چاپ شِي، او مصارف دَ چاپ ئې هم له خپلي خوا ورته منظور کړه.

ما چه په کلو کلو دغه ارمان په زړه کښ درلود، ژر مي دَ دغه کتاب ډېر قلمي او چاپي نسخې له هره خوا سره را ټولي کړې (چه تفصيل بې په لمړيو مخو کښ دَ کتاب وکړم) او تقريباً يو کال مي د شپې او ورځي زيار وکښ، چه ټوله نسخې مي سره مقابله کړې، او يو جامع او بشپړ اثر مي پښتنو ته وړاندي کي، که څه هم دغه کتاب به له اويا کلو څخه څو واره په هند کښ چاپ شوي دي، مگر يو بشپړ او صحيح نه وُ، دغه نسخه چه اوس پښتنو ته وړاندي کيږي، حتی المقدور بشپړه ده او يو بيت هم له قلمي نسخو څخه ندی پاته شوي، چه دلته نه وي راغلي.

په تصحيح کښ ئی ما هم ډېر زيار وکښل، رديفونه مې برابر کړل، املا مي حتی المقدور سمه کړه او ځني گران لغات مي حل کړل، هغه چه زه نه په پوهيدم هغه مي پښتنو ورونو ته پرېښووه. دا دي چه زه لمړی خوشحال خان په تاسي پيژنم، او د ده د ادب مقام در ښيم وروسته نو د ده مرغلري در وړاندي کوم، که څه غلطی را څخه پيښه شي، ښاغلي پښتانه چه بخښنه او ښندنه د دوی د پښتونوالي پلارنی مېراث دي، ما به وبخښي، د پښتونوالی په روڼه دنيا کښ ما ته دغه خوښي او افتخار بس دي، چه د پښتني لُمړی ادبي اثر پښتنو ته وړاندي کوم، او د پښتو او پښتونخوا په ادب کښ، په يوه کوچني خدمتگوټي وياړم، او له دې ځايه د پښتو د پلار خوشحال خان ږغ په هغه شپېلی کښ پوکم، چه يو وخت ئې پښتانه په خواږه ږغ د مېني په نڅا او اتڼ کښبوته، او د لويو غرونو په درو کښ به ئې د خپلي مېني د عشق سندري ويلي، او د خپلي پښتونوالي انگروزه بې پر جهان پرې يسته!

هيله لرم چه ښاغلي پښتانه دغه زما زيار او مښود، د نمنځني په سترگو ويني، او د پښتنوالي په دود ئې ومني ولي چه ما د دغه ادبي اثر په نشر کښ ډېري شپې وهلي او ورځي مي تيري کړي دي.

قندهار، دَ خواجه کلی، د کب شلمه شپه ۱۳۱٦

عبدالحی حبيبي د طلوع افغان مدير او ليکونکي

ketabton.com - The Digital Library

هغه قلمي او چاپي نسخې چه دا كتاب ځني بشپړ شوي دئ:

د دې ادبي اثر د بشپړتيا او تكميل دپاره موږ هري خوا ته پلټنه او پوښتنه وكړه، او چاپي او قلمي نسخې مو را ټولي كړې، په چاپي نسخو كښ خو اساس او اصل هغه نسخه ده، چه په ٦٠٧ مخ كښ تقريباً اويا كاله دمخه په ١٨٧٠ عيسوي كال له ١٢٨٧ هجري د ډاكټربليو انگليس مستشرق له خوا د ده په تصحيح په اهتمام د سلطان بخش دا روغه د پېښور په جېلخانه كښ د يوې قلمي نسخې له رويه چه د افضل خان ختك په تصرف كښ وه، طبع او نشر شوې ده.

تر دغه وروسته چه ټولي نوري نسخې په پېښور كښ د دغه له رويه چاپ شوي دي، هر چا له ځانه لاس پكښي وهلې او تقريباً اصل كتاب ئې ورک كړي دي، موږ دغه نسخه اساس وگرزوله، او جناب امين الله خان زمريالي د كابل د پښتو ټولني عضو چه دغه نسخه ئې درلوده، موږ ته ئې راكړه،

دغه نسخه موږ د ځلورو نورو قلمي او خوشخطو نسخو سره مقابله كړه، زوائد مو ټوله وليكل او هر ځاي مو زائد بيت ته چه په چاپي نسخه كښ نه وُ، په دې علامه (×) اشاره وكړه، او زياتي بدلي او رباعيات مو بيل بيل د كتاب په حاشيه كښ وښوول، اختلاف د نسخو مو حتى المقدور په حواشي كښ وليكه د قلمي نسخو تفصيل دا دي:

(١) مهمه نسخه چه په تقريباً ١٥٠٠ مخ كې پر اعلا زاړه كاغذ خورا خوشخط په ١١٤٢ هجري كال په اتلسم د جمادي الثاني د شيخ محمد اعظم نومسلم په خط په امر د اسد خان ليكلې شوې او بيا ملا عبدالحليم نامي حاشيه پر ليكلې او مشكلات ئې حل گړي دي.

دا نسخه په ترتيب كښ له نورو سره سمه ده، د ليكلو ځاي ئې ندي معلوم، په املا كښ هم له نورو قلمي نسخو څخه فرق نلري، د ځنو لغاتو په حل كښ موږ له دغي نسخې څخه كومك اخستي، او حواله مو ورته كړې ده، دا نسخه څلوېښت كاله پسله وفاته د خان ليكلې شوې ده.

(٢) دوهمه قلمي نسخه په تصرف د ع،ج، ا، ا ننبنان محمد گل خان وزير صاحب داخله ده چه ډېره خوشخطه او صحت ته نيژدې ده، دا نسخه په قندهار كښ ليكلې شوې ده، اما د ليكلو كال او ليكونكي ئې ندئ معلوم. ډېر زواېد هم لري، په خط او املا او ترتيب كښ له نورو قلمي نسخو فرق نلري.

(٣) دريمه نسخه په تصرف د پښتانه فاضل جناب مولوي ابو الوفاء صاحب قندهاري ده، چه موږ ته ئې له حيدر آباد دكن را ولېږله، دانسخه كه څه هم په خط كښ تر نورو پاته ده، اما ډير زوايد لري او اكثر بيتونه ئې په نوروُ كښ نشته، او بشپړ ښكاره كيږي، د دې كتاب قطعات په غره د شعبان ١١٧٠ كال ، او رباعيات ئې په ٢٧ د ذيقعده ١١٧١ كال او غزليات ئې په ٧ د ذيقعده ١١٧١ كال او قصايد ئې په ٢٤ د شعبان ١١٧٠ هجري كال ليكل شوي دئ، د كتاب ليكوني ندئ معلوم، مگر د شاهجهان پور په ښار كښ ليكل شوي دئ، او دا ښكاره كيږي چه كاتب ئې په پښتو نه پوهېدي، محض ئې نقل اخېستي دئ، ولي چه ډېر ځاېونه سهو او خطا لري.

(٤) څلورمه نسخه په تصرف د جناب حاجي احمد على خان هوتك د قندهار وه، چه خورا خوشخطه او صحيح وه، ترتيب او ليك او املا ئې لكه نوري قلمي نسخې هغسي دي، فرق نه سره لري د كتاب د ليكلو كال او كاتب ئې ندئ معلوم.

ketabton.com - The Digital Library

تشکر

دلته به بې وړه نه وئ، چه موږ له دغو محترمو پښتنو څخه چه خپلي قلمي نسخې ئې د نقل او مقابلې او سمون دپاره موږ ته را لېږلي دي، تشکر وکړو، او دا د دوي کومك په احياء کښ د دې اثر، د پښتنوالي او پښتو غوښتو له پلوه د خوښۍ او تشکر په سترګه ووينو، چه د دې کتاب په نشر کښ دوئ لو برخه لري.

د کتاب ټوکونه

د خوشحال خان کليات په اصلو قلمي نسخو کښ هم څلور ټوکه دئ، موږ هم پر هغه اساس سم چاپ کي لکه له فهرسته څخه چه څرګندېږي، لمړی ټوک ئې غزليات دي، دوهم ټوک قصائد دي، دريم ټوک رباعيات او څلورم ټوک قطعات او متفرقات دي.

تعداد او زوائد

په دغه کتاب کښ د ډکټر ډبليو بليو انګليس تر چاپي نسخه ٨٤ بدلي، او ٢٠٧ رباعيات او ۵ قصائد او مجموعاً ټوله ١٤٠٠ بيتونه تر چاپي نسخه زيات له قلمي نسخو څخه را نقل شوي دئ. له دغه جهته نو موږ دا وېلاي شو، چه دا نسخه بشپړه ده، او تر اوسه د خان کلام په دغه بشپړتيا چا ندئ نشر کړي او نوري ټوله نسخې علاوه پر غلطی او اړولو د اصلي الفاظو لږ او کمي هم دي. او دغه نسخه له هره حيثه بشپړه ګڼله کيږي.

غلطنامه

ځني سهوي او غلطی چه په مطبع کښ پېښې شوي دئ، په پاي کښ د کتاب ئې موږ غلطنامه هم ترتيب کړې ده، پښتانه به لمړی کتاب د علطنامې له رويه سم کړي، بيا به ئې نو ولولي.

ځني ګران کلمات

د کتاب ځني ګران لغات او کلمات موږ حتی المقدور حل کړه، او حاشيه مو پر وليکله، د ع،ج، وزير صاحب داخله سيند او د جناب راحت الله زاخيلي پښتو لغات، او د پښتو مرکې د قاموس يوه برخه چه زموږ څخه شته، او زموږ خپل له لغوي پښتو ياداشتونو څخه، خلاصه په هره توګه چه کوم لغت حل کيدي، ترجمه مو ورته وکښله.

سره د دغه هم ځني بيتونه او ځني کلمات دغسي حل طلب پاته شوه، چه بيتو ته مو (ح) ليکلې ده او په پاي کښ د کتاب مو يو د نادره جدول هم زياتي کي، او هغه لغت چه د کتاب په ټولو مخو کښ راغلي دي موږ ئې مخ وښووي او د حل

ketabton.com - The Digital Library

طلبو لغاتو ترجمه مو پښتنو ته پرېښووه، ګُندي پښتانه داابيات او لغات حل کړي، او په دوهمه طبع کښ بيا ترجمه سره وليکي. هيله لرم، چه پښتانه له دې قصوره ما معاف کاندي.

د کتاب املا او رسم الخط

تر اوسه چه ما د خوشحال خان ياد دده د کورنی د ادباوُ قلمي دېوانونه ليدلي، ټوله په متحد رسم الخط او املا ليکلې شوي دي، داسي ښکاره کيږي، چه په هغه وخت کښ دغه املا مروجه وه، دوي د پښتو مخصوص حروف داسي ليکلي دئ:

ټ = طء مثلاً ټول = طول
څ = ؕح څوک = چوک
ځ = ٔح ځما = حما
ډ = ڐ ډېر = ڐېر
ړ = ڑ زړه = زڑه
ڼ = نٔ رڼا = رنٔا

علاوه پر دې د (ښ) او (ږ) حروف لکه پارسي (ش) او (ژ) ليکي او د کاف او ګاف فرق هم نه کوي، د خوشحال خان ټوله قلمي دواوين او د عبدالقادر خان او علي خان او کاظم خان او اشرف خان هجري، چه ټوله له خان پښته دي، ديوانونه ئې ټوله په دغه املا ليکل شوي دي او رسم الخط د ټولو هم پارسي نستعليق دئ نه عربی، علاوه پر دغه د کتاب د املا په خصوص دا لاندينې ملاحظات وګوري:

(۱) ئې چه ضمير د غايب دئ، په همزه بې ټکو ليکل شوې او (ی) يعني هستي چه له افعال ناقصه څخه ده مخاطب مخصوص دي په ټکو بې همزه ليکل شوي دي، مګر په ځنو ځايو کښ د مطبعې خطا په سبب د دغه کلمې سره ګډ شوي دي. ځکه چه له موقع څخه ښکاره کيږي، نو به ګُندي ويونکو ته اشکال نه پېښوي، په نورو ځايو کښ د دې دوو کلمو د شکل تميز شوې دئ (ئې، يی).

(۲) مفغن کلمات ټوله په پښتو املا او مفغنو حروفو ليکل شوې دئ، لکه کميس، کيسه، وخت او نور، چه په پيړيو پيړيو پښتنو دغه کلمات پخپله ژبه کښ را اړولي دي، او په قلمي نسخو کښ هم دغسي ليك دي.

(۳) کلمه د کښ د پښتو له ظرفی کلماتو څخه ده. په ټولو قلمي نسخو کښ په ياء (کښې) ليکلې ده، مګر اوس بی ياء مروجه ده، نو په هغه ځاي کښ چه قافيه نه ورانېده، موږ کښ بې ياء وليکله، او د ياء په قافيه کښ مو مجبوراً کښې د ياء سره وليکل، چه ترتيب ئی وران نشي.

(٤) ځني کلمات په اختلاف د محاورو لږ څه تغيير کوي، يا ئې املا ډېر فرق نه کوي، نو ئې املا پر يوه ډول نده راغلې. مثلاً ګوته، ګته، څو، سو، جنځي، چنجي، ورځه، وروځه، روييار، رېبار، توکي، توګي، ځکه چه دواړه محاورې ئې صحيحي دي، نو زما په عقيده دا اختلاف د املا ئې هم پروا نلري.

(٥) کلمه د خپور کله کله پر جلا محاوره برابر (خور) ليکلی او جمع ئی خواره راغلې ده چه له موقعه ښکاره کيږې، ځکه چه خور دوې معناوي لري او مورد د اشتباه لوېږي، نو موږ ئې املا خپور غوره کړه. که کوم ځاي خور ليکل شوې وي، تصحيح دي وشي. دغسي هم سپور په معنا د سوار کله کله سهواً سور ليکلې ده ځکه چه د سپور کلمه غوره ده، نو که

ketabton.com - The Digital Library

پښتانه تصحیح وکړي، ښه به وئ! ولي چه سپور وضعي، او سور تقریباً د مفغن شکل لري. دغسي هم کلمه د زر یعني زور که څه هم د ختېکو محاوره ده مگر په ځنو ځایو کښ چه اشتباه پېښېږده، موږ ئې د قندهار محاوره ژر ولیکله چه محل د اشتباه نه وُ، هلته زر هم راغلې ده.

ketabton.com - The Digital Library

خوشحال خان خټك

خوشحال خان خټك څوك و؟

خوشحال خان زوی د شهباز خان زوی د يحيى خان زوی د ملك اکوړي زوی د درويش محمد (مشهور په چنجو) زوی د تمن (اتمان) زوی د حسن زوی د شيخ علی زوی د عطا (هوتي) زوی د پټي زوی د اتو زوی د برگوېټ زوی د تري زوی د تورمان زوی د لقمان (مشهور په خټك) زوی د برهان زوی د ککي زوی د کرلاڼ دی، چي د خټکو په روايت د کرلاڼ (کرړان) پلار هوني نومېدی، او هوني د سړبن څخه بولي، ځيني موٌرخين يې د عبدالله اورمړ زوی گڼي[١].

خوشحال خان په کرلاڼو کي يو صحيح النسب پښتون دی، چي د پلار او نيکه څخه د خټکو مشر او خان و، د ده پنځم نيکه ملك چنجو د مغولي اکبر پاچا په عصر کي (۹٦٣ _ ۱۰۱٤ هـ) په پښتنواله مشهور و، ملك اکوړی د ده زوی هم لکه پلار يو نوميالی پښتون و، چي د اکبر پاچا او د مغولو د امپراطورۍ له خوا د خپل قوم او د دغه ځای د پښتنو ملي مشر گڼل کېدی، او د کابل د لاري ساتنه په ده اړه درلوده، ده سرای ودان کی، چي اکوړه يې هم بولي، تر ده وروسته يحيى خان او بيا يې لمسی شهبازخان د شاه جهان په عصر کي د پښتنو مشهور سردار او نامتو خان و[٢] چي د مغولو تر امپراطورۍ لاندي يو امير او د پښتنو مشر گڼل کېدی.

تولد :-

د جهانگير مغولي پاچا په عصر کي (۱۰۱٤ _ ۱۰۳۷ هـ) چي شهباز خان د (۲۲) کالو و، د ده په کور په اکوړه کي په ربيع الثاني د ۱۰۲۲ هـ کال سم له ۱٦۱۳ ع کال خوشحال خان وزېږېدی، چي وروسته نو دا سړی يو نامتو پښتون او غيور سردار سو، او په دنيا کي د پښتنوالي او د پښتو د ادب يې يو لوړ نوم پرېښو.

ملي مشر خوشحال خان :-

د خوشحال خان پلار شهباز خان خټك په ۱۰٥۰ هـ کال چي عمر يې پنځوس کاله و په يوه جنگ کي د يوسفزو ټپي او په پنجشنبې اول د شوال وفات سو[٣] د پلار تر مرگ وروسته د خوشحال خان درې نور کوچني وروڼه وو، جميل بېگ، شمشېرخان، ميرباز خان، مگر دی د مشرتوب له پلوه د قوم په خانۍ او سردارۍ وټاکل سو، او ټوله اولس په مشرتوب ومانه، شاه جهان مغولي پاچا هم دی د پښتنو خان کی، او د مشرتوب فرمان دده په نامه له ډهلي څخه صادر سو[٤]، شاه جهان چي د خوشحال خان قدر او احترام په ښه ډول کاوه، او په مغولي دربار کي يې ډېر نفوذ او اقتدار درلود[٥]، د اجمير په جنگ کي چي د تاراگړهـ کوټ هيڅ چا نسوای فتح کولای، توريالي خوشحال خان دا کوټ مات کړ، او په لاهور کي د شاه جهان له حضوره څلور لکه روپۍ انعام ورکړه سو، او د دوه نيم لکو روپو پټي وروبخښل سو[٦].

خوشحال خان که څه هم د مغولي دربار تر اثر لاندي و، او د مغولي پاچهانو په اطاعت يې ځان مکلف گاڼه مگر ده د خپل قوم په منځ کي بشپړ استقلال درلود او د مغول مريي توب يې هيڅکله د خپل قوم له پاره نه خوښاوه، شاه جهان هم فقط د پښتنو آرامي غنيتمت گڼلې او د دوی داخلي آزادي يې نه ور ورانول، خان پخپله وايي :-

ketabton.com - The Digital Library

د هـــــــــغه دور پاچا و
قدردان شاه جـــــــهان
د پلار ځای یې و ما راکړ
په اولس سوم حکـــــــمران
که د توري که د ورکـــــړي
هیڅ مي پرې نښو ارمــان
واړه دېرش زره خټك دي
درست زما دي په فرمان
درست خټك ځما په دور
نامــور ســـــــو په دوران

مګر تر شاه جهان وروسته چي د ده زوی اورنګزېب عالمګیر خپل پلار بندي کړ او نور ورونه یې یا مړه یا مغلوب کړه او په ۱۰٦۹ هـ کي پاچا سو، ده د خپل پلار طرفداران او درباریان ټوله ورکول، نو خوشحال خان خټك د پښتنو ملي مشر هم چي د شاه جهان له ملګرو او مقربانو څخه و، او اورنګزېب بېرېدی چي مبادا دی به د شاه جهان د خلاصۍ کوښښ وکي، نو یې وغوښته چي پښتانه مخذول کړي او خان هم ورك کړي.

پښتانه خو طبعاً آزادي غوښتونکي دي، او بل چاته سر نه کښته کوي، او پر خپل استقلال مین دي، خاص بیا خوشحال خان چي یو

صحیح پښتون سردار و، نو اورنګزېب خو دی په قوت سره نسوای ماتولای، له دغه جهته یې دروه او ټېټال ورسره وکړ، او خان یې په غوړه ژبه او احترام خپل دربار ته وغوښت، له بلي خوا یې د ده خپلوان

هم د خانۍ او منصب په ژمنه او رشوتو او روپو وغولول چي خان د پاچا دربار دهلي ته ورواستوي، خوشحال خان که څه هم ډېر پوه او تجربه

کار سړی و، مګر د پاچا په عهد او قول او د خپلوانو په اصرار وغولېدی، او یوازي پېښور ته ولاړی، د پېښور حاکم د مغولي دربار په نغوته دی بندي کړ، او تحت الحفظ یې دهلي ته واستاوه، خوشحال خان د روژې په منځ کي د ۱۰۷٤ کال دهلي ته ورسېدی او دا د پښتونخوا د بڼ خوشنوا بلبل، هلته دمغولو په بند کي تر څلورو کالو پوري بندي پاته سو، که څه هم د ده قوم په اتفاق د ده د خلاصۍ له پاره ودرېدل او غوښته یې چي مسلح حرکت په دې باب کي وکي، مګر خان دوی منع کړل، او له جنګه یې وګرځول.

خوشحال خان خپل د بند حوادث په یوه حبس نامه کي چي (۲۲۰) بیته ده ویلي دي او په خپل بند کي یې د وطن په بېلتون کي ډېري سوځوونکي نارې او غلبلې وهلي دي :

د هیواد یاران مي هر زمـــــان یادیږي
چي یې مخ په خـوب کي ووینم وویاړم

خوشحال خان څلور کاله په ډهلي او رنتهبور کي بندي و، وروسته نو ایله سو اما هره ورځ به دربار ته حاضرېدی او د وطن د تګ اجازت یې نه درلود په دغه حال کي داسي شکوه کوي (٤ د رجب ۱۰۷۷ هـ) :-

ketabton.com - The Digital Library

هـــــــره ورځ ورتله دربار ته
گـــــــوره دا څه مشقت دی
د بل حـــــکم پرې زندان سي
چي پر خپل حکم عادت دی
نه شيرين خواږه ياران سته
نه د چا ســـره صـــحبت دی

په پای کي خوشحال خان په اگره کي په ملگري د خپلو خپلوانو فرصت ومونډی او خپل وطن ته راغی، دلته نو بيرته خپل قوم پر ده راټول سو، او په وارو وارو يې د مغلو سره سخت او لوی جنگونه وکړل، او د پښتنوالي هوډ يې تر سره کړی، او پښتانه يې د خپلي آزادۍ د ساتني له پاره د مغولو په مخ کي ولاړکړه، مگر د يوې خوا د هند د دربار رشوتونو او روپۍ او د بلي خوا د خان د زامنو او خپلوانو نفاق، دی و کار ته نه پرېښو:-

زه غليم د اورنگزېب يم
ســــــر په غره په بيابان
زه په ننگ د پښــتانه يم
دوی نيولي مـــــــغولان

مغوليه دربار ډېر مبالغ د پښتنو د بې اتفاقۍ او د خان د ناکامۍ له پاره وشيندل، او د خان زامن يې له ده څخه پر خلاف کړه، خوشحال خان غوښته چي دوی د پښتو ننگه او هوډ پر ځای کړي، مگر دوی د مغولي دربار په رشوتو او روپو له ده سره ملگري نه کوله، او پخپله عياشي بخت وه، له دغه سببه نو خان پخپل کلام کي هر ځای د دوی له لاسه شکوه کوي:

زويو مي خوی د ختکو نور کړ
ځما په نقش يې پوري اور کـــړ
وخت د گـــــــټني د نام و ننگ و
بدو زامنو راڅخه خـــــــــپور کړ

خوشحال خان   په دغه وخت کي چي دَ مغولو قوا دَ ده په بيرته نيو لو بخت وه هری خواته دَدُوی په مقابل کښ سفرونه اوتبليغو نه کړي دي څوچه په پاکي اورنگزېب پخپله ناچارسو، د ده مقابلې ته راووت.

اورنگزېب پاچا زړه ډك په لاهــــــــــورراغی
گوره کانده به څوك وران څوك به ودان سي

خوشحال خان تقريباً دوه کاله د مغولوله امپرا طورۍگ سره دمړانی مقابله وکړه دوه کاله پخپله اورنگزېب داټك پر غاړه ورته پروت

و:-

اورنگزېب راته يوکال وسو چه پرو ت دی
په صورت حيران پرېشان په زړه افـــگار

ketabton.com - The Digital Library

په پای کي چي د مغولو پاچا ، په قوه د پښتنو له ما تولو څخه عاجز سو، نو يې د رپو په زور پښتانه سره بېل کړه ، او د خان زامن او خپلوان يې پرده راولاړ کړه :-

خزانې د هندوستان دي راخورې سوي
سره مهران دي ننو زي په کـــــوهسار

خوشحال خان هرځای له خپلوانو او زامنو څخه شکوه کوي، او د مغولو د کامیابۍ او بري ذریعه هم دوی ګڼي:-

په بل غـشي بل ټوپك ويشتلی نه يم
كه ويشتلی يم خوبيا پخپل ټوپك يم

د خوشحال خان سوانح ټوله په مشقت او تکلیف لړلي دي، د مغولی دربار د رقابت او مېرځۍ تاب په هغه وخت کي بي له دغسي مېړه او ټينګ پښتونه بل چانه درلود،دا ورنګزېب حکم د آمو له غاړي تربحر هنده پوري جاري و، او د مغولو د جهانګيرحرص او شهوت د پښتنو آزادي هم محو کوله، او نې غوښته چه دغه سپېڅلی او غيور قوم پخپلو غرو کي آزاد وي ، نو يې د خان و زو ی بهرام ته د خانۍ تطميع ورکی، چه خان ګرفتار کړي.

خوشحال خان چي اوس نو سپين ږيری اوزوړ سوی و، خپل مشر زوی اشرفخان متخلص په هجری ئې د قوم خان کړ، مګربهرام خان اشرف خان ونيولی او په ۱۰۹۳ هـ کي يې د مغولو په لاس ورکړ، چي لس کاله په بيجاپورکي بندی و، او آخرهم هوري مړشو[۷].

دلته نو بهرام خان د مغولو د لښکرو په قوت و غوښته چي خپل پلار ونيسی، سره د دغه چي خان خورا زوړ و د (۷۷)کالو و مګر ګرفتاريې نه کړ، او افريدي ته جنی ولاړ[۸] او انزوا يې غوره کړه، په ادبي ژوندون کي يې د کتاب او قلم په ملګري د خپل حيات اواخر تېرول.او د پښتنو په لويو غرو کي يې د ادب او علم په رڼا ژوندون کاوه :-

پسله بند دی دا عــــــــزم
د خوشحال د خــــاطر جزم
يا نيولی مخ مــــــــکې ته
يا مـــــــــــغلو سره رزم
يا يو کـــــــنج د غره نيولی
نمونځ، روژه د لــوستو بزم

عالم خوشحال خان :-

خوشحال خان په کوچنيواله کي د خپلی زمانې مروج علوم ټوله ويلي وه، د ده له کلام ښه ښکاره کېږي، چي ده اسلامي علوم لکه فقه، حديث، تفيسر، او نور عقلي او فسقې علوم لکه منطق، حکمت، او ادبي علمونه او د فصاحت او بلاغت اصول لکه معاني، بيان، عروض قافيه او نور ټوله ويلي او عالم و. خوشحال خان سني مذهب مسلمان او حنفي و، دی وائي:-

د مذهب ښښتن څلور دي پنځه ندي
حنفي سني مذهب د دين په کـار يم

ketabton.com - The Digital Library

خوشحال خان په هركار كي د اسلامي شريعت پيرو و، او د خرافاتو او مزخرفاتو چي په دين گډشوي دي، مخالف و، او هر كله يي په دغه لاركي ښوونه او تبليغ كاوه:-

هر چي شرع فرمايي په هغه كاركړه
مه عمل كـــــــوه په رسم په دودونه

علاوه پردې خان په تصوف او روحاني خوا كي معلومات لري چي په نورو مخو كي بې تفصيل و سي.

شاعر او اديب خوشحال خان :-

پښتو شعر ترخان د مخه:-

هغه وخت چي خوشحال خان په دنيا كي د ادب، و پښتو ژبي ته يو مخلد او جاويد خدمت كاوه په دغه وخت كي د پښتو ژبي ادب ډېر محدود و، د پښتو د ادب د ژوندون تاريخ درې برخي لري.

(۱) لمړی دوره خوله ابتداء څخه بيا تر نهم هجري قرن پوري ده، چي په هند كي د مغلو او په ايران كي د صفوي كورنی پاچهي وه، تر دغه د مخه د پښتو اشعار ټوله طبيعي او غير مصنوعي وه، او هغه سندري او نارې وې چي د طبيعت تر اثر لاندي به پښتنو ويلې، د اتڼ نارې، لنډۍ، سپرې بدلي، او نور اقسام چي اوس هم سته، د دغه عصر ادبي آثار دي.

(۲) دوهمه دوره چي د مغولي بابر او د هند د پښتنو پاچهانو لودينا نوله آخره عصره څخه (۹۳۰هـ) بيا تر سنه (۱۰۰۰ هـ) پوري رارسېږي، دغه اويا يا اتيا كاله د پښتو شعر نيم مصنوعي دی، يعني نه پوره پرزاړه حال طبيعي دی، او نه پوره د صنعت او عروض او قافيه تر اثر لاندي سوی دی، په دغه دوره كي ډېر ادباء او ليكوونكی شته، لكه.

اخوند درويزه د ننگرهار، شيخ ملي يوسف زی، اخوندقاسم، ملاالف هوتك،كريم داد، بازيد(پيرروشن) چي د دغوټولو آثار نه پوره عروضی اشعار دي او نه پوره طبعيی.

(۳) دريمه دوره د پوره عروضي او مصنوعي اشعارو ده، چي پښتنو اديبانو خپل شعرپر عروض اوقافيه او فنو نو د بلا غت برابر ويلي دي ، او له دغه عصره څخه چي اوس درې نيم سوه كاله كيږی ، د پښتو اشعارو عروضي دوره شروع سوې ده ، په دغه دوره كي ترخوشحال خان د مخه ميرزاخان انصاري، او ارزاني او دولت، او واصل او قلندر تېر سوی دي، چي خان ئې پخپله ذكر كوي:-

د ميرزا دېوان مي ومانډه په گـــــوډي
مسخره مي ارزاني خوېشكي زمند كړ

خو شحال خان د ادبي مكتب مو سيس:-

تر خوشحال خان د مخه كه څه هم څو تنو عروضي اشعار ويلي دي ، مگر هغه خدمت چي خان پښتو ته كړي او په دغه اندازه ډېر اشعار چي ده ويلي، او پرې ېښي دي، له نورو څخه نه دي ليدل شوي ، د ده اشعار تقريباً څلوېښت زره بيته ته رسېږي هغه انقلاب چي ده د پښتو ژبي شعر ته وركړی دی، نو دی هر كله په حيث د مؤسس او پلار د پښتو شعر منل كيږي. تر ده وروسته چي ټول ادباء راغلي دي په فكر او ډول كي يې دی مقتداء دی، د ده له نسله څخه نور مقتدر

ketabton.com - The Digital Library

ادبیان هم پیدا سوي دي ، چي موږ بې پر خپل موقع ذکر وکړو.

شعرا وشاعري خو د انسان په ختِه اخښلې سوېده، او ادب د انسانیت یو لوی او مهم جز دي، لکه ارسطو د
یونان فیلسوف چي ادب د
فطرت محاکات او نقلي د انساني تأثراتو بولي، دغسي هم د پښتو
ادب ټوله پر دغه علمي کلیه باندي بنا سوي دي خاص بیا د خوشحال خان ادبیات او آثار ټوله حاکي له هغو ذهني تاثراتو څخه دي چي
ماحول او محیط د ده په زړه کي کرله، دي د فطرت ترجان او د طبیعت ویونکې ژبه ده ، هر څه چي ویني، هغه په ښه ډول په وینا تصویر کولای سي!

خوشحال خان په هرراز شعرکي قوي لاس لري، عشقي، اجتماعي، فلسفي، وطني، اخلاقي او حماسي اشعار ډېر لري، د انساني فضائلو او دپښتنوالي د ښېګړو په بیان کي خو شحال خان یو پوره مو راليسټ (اخلاقي) او ریالیسټ(حقیقي) ادیب دي، په نقد او ادبي شجاعت کي هم ساري نلري، اما په دنیا کي دخیالیت او ایډیالیزم هم دومره جګ دی، چي لږ څه نور څوك پسي رسېدلای سي!

خوشحال خان موسس د هغه ادبي مکتب دی، چي وروسته ټولو د پښتو ویونکو او ژبه ورو خلقو د ده تقلید کړی دی، دی د خپل سبك استاد دی، نو ځکه موږ ده ته د پښتو پلار ویلای سو.

ما خوشحال چي په ښتو شعر بیان کړ
د پښــــــتو ژبه به اوس په آبوتاب سي

موازنه اومقایسه :-

د پښتو شعر که څه هم په ډېرو شیانو او خواصو کي د پارسي او عربي اشعارو سره نژدېوالي او قرب لري، مګر بیا هم ځکه چي محیط او د قوم ذهني او روحي خواص پر ادب اثر لري،نو د خان په کلام کي د پښتنوالي ډېر مزایا لیدل کیږي، خان یو مبتکر پښتون دی، د ده فکر په دنیا کي د ادب یوازي مقلد نه دی، بلکي له ځانه هم مضمون را ایستلای سي، د دې خبري اثبات د ده دکلام مطالعه کوي، مګر دلته موږ لنډه اشاره ورته کوو.

د عشق دنیا او د میني نړۍ یوه بېله دنیا ده ، د عاشق قلبي وار دات او د ده تأثرات پر بل چا نه قیا سېږي، مګر ملي خواص او اولسي ممیزات هر کله په دغه دنیا کي هم او ځارېږي، او لکه چي ادب د روحي تجلیاتو هنداره ده، دغسي ټوله ملي ښېګړی پکښي بریښي!

پښتانه خو په فطرت کي ملي غرور او د روح لوړ تیا لري، پښتون هیڅکله او په هیڅ ډول داسي خضوع نه کوي، چي د ده ملي غرور ته دي صدمه و رسېږي.

شبلي نعماني په شعرا لعجم کي لیکي، چي نسبت و پارسي شعر ته په عربي شعر کي شاعر هرځای غزت د نفس او غرور ساتي ، مین که څه هم وخپل محبوب ته اړ وي او وصال ئي غواړي، مګر دي دګدا په څېر نه دی ، البته جانباز دی ، مګر غلام نه دی، ومصیبت ته د میني تیار دی، مګرذلیل ندی.

مثلاً یو عرب ادیب خپلي میني ته داسي خطاب کوي:-

ketabton.com - The Digital Library

فلاتحسبي اني تخشعت بعد كم

ولا انني بالمشي في القيد اخرق

يعني: دا گمان مکوه ، چي زه په تاپسي خاشع سوم، او نه په بند سره زه له يو نه پاتېږم[٩] بل ځای عاشق وخپلي مینی ته داسي وايي، چي ضمناً د خپل قوم مېړا نه او توريالیتوب وربنکاره کوي:-

اذا اسودجنح الليل فلتات ولتکن

خطاك خفافاً فان حراسنا اسد[١٠]

يعني: چي مابنام د شپې وزر تور سي، نو راسه، مگر پلونه ورو ورو یږده چي زموږ ساتونکی زمري دی.

مگر په پارسي ادب کي عاشق د میني په دنیا کي ځان دومره بایلي او بېخوده کیږي او د معشوق په مخ کي ځان دومره کښته کوي، چي ځان سپي هم بولي،

سحر آمدم بکویت بشـــــــــــکار رفته بودی

تو که سگ نبر ده بودی به چي کار رفته بودی

حافظ وائي:-

شنیده ام که سگان راقلا ده مي بندی

چرا بگردن حافـــــظ نمی نهی دسنی

د پښتو شعر که څه هم له يوې خوا شديداً د پارسي تر اثر لاندي سوی دی، او ادباو هرکله د غسي خيالات او افکار ذکر کړي دي، مگر بیا هم ځاي ځاي د پښتنو الي د روح لوړ تیا يې په کلام کي ښکاره کېږي، او پښتون عاشق هيڅکله ځان نه سپکوي، او خپل غرور او د نفس مناعت نه بایلي، په هغو ځایو کي چي د نورو په تقلید څه ویل سوي وي، دا سي اشعار ېېل دي!

د خوشحال خان په کلام کي د پښتنوالي لوړ او ژوندي روح ښه ځلېږي، مثلاً په دې بيت کي د ځان لوړ تیا په څه ښه ژبه محبوب ته سي:-

مرگ لـــــره واړه د دهـــــــــلي لښـــــــکر راغلی

ته لا د خوشحال په مرگ ځان روغ نه گڼې ننگ کړې

سربازي او توريالي توب په عشق کي هم د ده سره ملگري دي، او کورټ د ذلت او تحقیرکار نه مني :-

یا به سره د خپل ورمېږ په وینو رنگ کړم

یا به کُښل کړم دغه ستا شونډي ملوکي

یا :

مگر تا څخه ســـــــامان د سلطنت دی

چي په هوډ مي سپینه خوله غواړې ختکه

یا :

ketabton.com - The Digital Library

په درست جهان به نه وي يو دما غوندي رسوا بل

ورځم توره وكښـــلې چي مـــــين واروم پر تا بل

د پښتنو عشق هم ښكاره او سپيڅلی دی، پټ پټانه نه لري، په نره توره مينه كوي، د عشق په دنيا كي خو مين او معشوق ډېر د راز ساتنه او پټول خوښ لري، او نه غواړي چي څوك په خبر سي.

زشوق ميروم و سوی تو ننگرم در بزم

برای آنكه فتد غير در گـــــمان دگر

عاشق له بيري د اغيارو او رقيبانو د خپل محبوب حال هم په ښكاره نه پوښتي :

بهر مجلس كه جا سازم حديث نيكوان پرسم

كه حرف آن مه نامهربان را درمـــيان پرسم

مگر د پښتنوالي په دنيا كي دا پټ پټانی نسته، د پښتون مينه او ميرڅي رڼه بده ده، خوشحال هم وايي :

زه خوشحال كمزوری نه يم چي به ډار كړم

په ښكاره ناريې وهم چي خـــوله يې راكړه

د خوشحال د عشق ميثاق داسي ټينگ دی :

كه يې سر درومي له تنه، نـــور په نه سي

د خوشحال چي د خپل يار سره ميثاق دی

خلاصه :-

د خوشحال خان په كلام كي هر ځای د پښتنوالي روح ښكاره دی، هغه چي په تقليد د بل چا ويلي سوي دي، بېل دی.

كه مي حلق له تندي وچ سي په همت كي

پروا دار كله په حوض د كــــــــوثر يم

نور د ده پښتني ادبي مزايا، د پښتنوالي او حماست په بيان كي وگورئ :

په دغه ډول د خوشحال خان كلام معنوي او مادي مزايا لري، خاص بيا په علومو د فصاحت او بلاغت پوه دی، اسرار د بيان ورمعلوم دي.

صنعت او ابتكار :

د خوشحال خان په كلام كي علاوه پر نورو ښيگڼو او معنوي خواوو ظاهري بدايع او صنايع هم سته، د شعر ټوله اقسام لكه غزل، قصيده، مثنوي، رباعي، قطعه ، تخميس، تسديس، ترجيع او نور لكه حماسه، رثاء لري. معشر او مربع اشعار د ده ابتكار دی، چي په پښتو كي يې ويلي دي.

شعري صنعتونه او بدايع يې په كلام كي خورا ډېر دي، د (۱۰) مخ لومړئ بدله او د (١٤) مخ (سترگي ستا) بدله د ذوالقافيتين مع الحاجب فن دی، په دغه ډول ذوقافيتين اشعار ډېر لري، په دې بيت كې صنعت د طباق راوستلی دی :

ketabton.com - The Digital Library

ښه چي سپين د زهد ليري له ما گـــــرځي
چي د تورو ته نژدي سي سپين هم تور کا

ته ښادي کړه زه به غم کړم
تا خندا زده زمــــا ژړا زده

يو وصال د ښو يارانو بل هــجران دی
چي خوشحال يې په خندا په ژړا کړی

په دغه آخرني بيت کي صنعت د لف و نشر مرتب هم سته، په تجنيس کي هم خان ښه لاس لري :
دوې دي توري سترگي لکه دوې تــــوري بلا
دوې دي توري ورځي لکه دوې توري تر ملا

هغه کار لکه دوه تورو سترگو وکا
هسي کار نه سي په تورو په لښکر

چا به راکړه په پالنگ دا هسي کښـلي
که مي نه وي په ازل په قسمت کښلي

د خان په کلام کي صنعت د ذولسانين هم ډېر راغلی، دی پښتواو پارسي او هندي گډوډ سره وايي، لکه په ٧١، ١٠٢،٢٠٧،٣٧٣،٣٨٦ مخو کي چي ليکلي دي، په (٣٣٧) مخ (راته نيسي الخ) او په (٢٣٤) مخ (ښايسته الخ) صنعت د ردالعجز على الصدر دی. د (٨٥٤) مخ په آخرنی رباعي کي صنعت د درو ټکو کلمو دی، او په دې رباعي کي صنعت د لزوم د متصل الحروف او تجنيس مراعات سوی دی :

ښې چين چين څني پښتنې جني
په شـــــين شين ځي شين جـني
نن نغتي نشي تــشي پُښـــــتني
تشي پښتني فتــــــنې شي ځني

دغسي هم د کتاب د پای په مخو کي صنعتونه د رقطا او غير منقوط او نور راغلي دي، خوشحال خان په ادا د نريو نريو خيالو او تازه افکارو غښتلی دی، ډېر ځله داسي مضامين وايي چي بالکل نوي وي، ابتکار د ده د کلام گېڼه ده، مثلاً په دې يوه بيت کي ده يو جهان ابتکار او ډېر مضمون ځای کړی دی.

د عشق په دنيا کي ماڼی، او د محبوب خوابدی دومره يو مبتذل او مستعمل مضمون دی چي هر شاعر څه پکي ويلي دي، محبوب چي خوابدی سي البته پر مين باندي ستم کوي، مگر د مين زړه چي هغه پرهارونه غواړي، هغه لا نه

ketabton.com - The Digital Library

مومي، ځکه چي د ميني پرهار تر هر څه خوږ او خوښ دی :

خويش را بر نوك مژگان ستم كيـــــشان زدم
آن قدر زخمی كه دل ميخواست در خنجر نبود

د عشق دنيا عجيب نړۍ ده، ترخه پکي خواږه کيږي، او زهر پکي گنی ښکاره کيږي.ښکنځل خو ترخي دي، مگر د عشق په دنيا کي ښېل خوند لري :-

دشنام دهی و بر لب تو
روح القدس آفرين نويد

خلاصه چي په عشق کي د ماني د دنيا واردات خورا ډول ډول او راز راز دي، خوشحال خان په دغه بيت کي اعجاز کوي :

په ماني يې مرده شويو کره عيد وي
په خندا يې جـــــــوهري کره ژړا وي

لومړی خو په دغه بيت کي صنعت د طباق او تضاد سته، د ماني، اختر، خندا، ژړا تلازم ډېر خوږ دی، مطلب خو دا دی چي د عشق وژلی او د محبوب د مګاني مقتولان خورا ډېر وي، ولي چي مقتولان ډېر سي البته مرده شوی خوښيږي او په خندا خو مرغلري له خولې څخه راتووي، نو چي مرغلري ډېري سي، البته وړيا کيږي، او د جوهري او مرغلري والا بازار کوټه کيږي، د کلام يوه لو برخه ساقطه ده، مگر مطلب ښه روښانه او اوڅار دی.

دا قدرت د بيان او په عين وخت کي فوق العاده بلاغت د خان د کلام له خصوصياتو څخه دی. په دې رباعي کي چي ابتکار سوی دی هم خورا خوږ دی :

چي آئينې ته ښـــــــکاره ديدار کړي
آئينه درسته سره گـــــــــــلزار کړي
چي شونډي کېږدي د جام پر مورگو
اوبه په جـــــــــــام کي رُب انار کړي

د فکر قهرمان :

د شاعر او اديب نظر تر نورو رسا دی، هغه چي شاعر يېويني هر څوك نه ويني، په پسرلي چي سره او زرغونه گلان له مځکي څخه راووزي، وگړي خو دا گلان د ننداري او خوند په سترگه ويني، نشاط او خوښي ځني مومي، مگر شاعر عبرت ځني اخلي، او گوري چي دا خاوره چي نن گلان ځني غويږي، پرون د کوم انسان د بدن خاوره وه !

دا فکر په شاعر کي خورا زوږ دی، هر چا څه پر ويلي دي، ابوالعلاء معري (٤٤٩ هـ) د عربي مشهور فيلسوف ژبه ور وايي :

حفف الوطاء ما اظن اديم ال
ارض الامن هذه الاجـــــساد
و قبيح بناوان قدم الـــــعهد

ketabton.com - The Digital Library

و هو ان الآباء والاجـــــــداد

یعني : قدمونه پر مځکه ورو ورو ږده، ولي چي دغه مځکه زموږ د نیکونو بدنونه او اجساد دي. د ادباوو تر منځ توارد او د فکر توافق دی، عمر خیام بلخي هم دغه مضمون ښه ویلی :

هر سبزه که بر کنار جوئی رســـته است

گوئی زلب فرشته روئی رســــــته است

تا بر لب ســـــــــــبزه پا به خواری ننهی

کان سبزه زخاك لاله روئی رسته است

سعدي هم وایي چي یوه ورځ مي ترښخ پر مځکه ووهله، دا ږغ ځني راغی :

که زنهار اگر مردی آهســـــــــته تر

که چشم و بناگوش و روی است وسر

د هندوستان مشهور ادیب غالب دهلوی هم دا مضمون داسي وایي :

سب کهان کچهـ لاله و گل نمایان هـــــو گئین

خاك مین کیا صورتین هونگی که پنهان هوگئین

یعني په خاورو کي ښکلي بدنونه پټ سوي دي، له هغو څخه لږ اوس د غاټوی په شکل راوتلي دي.

د خوشحال خان زوی عبدالقادر خټك هم دا مضمون په پښتو داسي ویلي دي :-

قدم په ورو ورو په احــــتیاط ږده

چي توري خاوري ښکلي مخونه دي

مگر خوشحال خان په فکر کي مبتکر دی، دا زوړ فکر ده په نوي ډول اما خورا خوږ ادا کړی دی، چي زما په عقیده تر ټولو ادباوو اوړي، که د تقدیر په سترگه ورته وگورو، البته راښکاره به سي، خان وایي :-

چي هونبره ښه مخونه په دا خاورو کي په گور دي

چي دیو لره وردرومم گور و مـــــــــا وته ارم دی

وگورئ مضمون هغه مبتذل او زوړ مضمون دی مگر د پښتانه فکري ابتکار خو د نورو تقلید نه مني، خان هغه مضمون په داسي ډول ادا کی، چي ساري نه لري.

نو خوشحال خان لکه د توري او میدان قهرمان چي دی، دغسي د فکر او ادب قهرمان هم دی که د خبرو له اوږدوالي څخه نه بېرېدای پر دغه موضوع به مو اوږده څېړنه کړې وای، مگر اوس په دغه قدر اکتفاء کوو.

نقاد خوشحال خان :-

نقد د ادب یو مهم ټوك دی، د نوي دنیا په اصطلاح ادب بې له نقده هیڅ قیمت نه لري، بلکي مؤثر او گټه زېرووونکی ادب هغه دی چي د نقد په گېنه ښکلی وي.

پوهان وایي : چي ادباء او شعراء په خپلو ادبیاتو او نارو او غلبلو سره ملتونه ویښوي حال یې وراړوي، او د لوړتیا پر خوا یې بیایي، رشتیا هم دا ده، ځکه تر هغو چي یو اولس پخپله کښته والي پوه نه سي، او خپل عیوب او گوډې

ketabton.com - The Digital Library

وراني ورښکاره نه سي تر هغو په اصلاح کي برى نه سي ميندلاى، ځکه نو نقد په ادب کي هم هغه موقع لري لکه په اجتماع کي چي يې ميندلى دى.

په دې باره کي د لويانو او تېرو مېړو څخه ډېر اقوال او د ګټې ډکي ويناوي سته، قولوالحق و لو على انفسكم، نبوي حديث شريف دى، چي دغه اساس ته نو په نوې ژبه ادبي شجاعت وايي.

خوشحال خان خو په نقد کي زيړه او قوي ژبه لري، خاص بيا د پښتنو معايب او ځني بد خويونه په غندنه سره يادوي، او هر ځاى زيار کاږي چي دوى پخپلو عيبونو وپوهوي او د اصلاح خواته يې راولي، د ده د نقد ژبه ډېره تېره ده، پخپله وايي :-

ځما ژبه نه ده اور ده

گـــزارونه د ټوپك کا

خوشحال خان لکه د توري مېړه چي دى، قلم يې هم په نقد کي د توري کار ورکوي، د توريالي قلم ښايي چي دغسي وي:-

آفرين دي پر ويلو سه خوشحـــاله

چي د توري رژول کړې په قلم کي

خوشحال خان هر کله د پښتنو پر تېر عظمت چي د آسيا د يوې لويې برخي شاهنشاهان وه، افسوس کوي او هغه په خورا حسرت يادوي، قوم ويښوي، او د دوى د زاړه عظمت پر تحصيل ګماري :-

که رشتيا وايم شېرشاه دا هــسي نه و

لکه موږ يو نه پيدا له کوهســـــــــتانه

پښتانه چي بې ننګي کا څوك يې څه کا

ګورستان لره به درومو له ارمــــــــانه

د ختـــــــــکو د نفاق له ناپوهـــــــيه

يا چي غـــم لرم، له خـــــپله خـاندانه

چاته وايم څه به کښم څه هــونبره ندى

چي تمام سي له مذکـــــــــوره له بيانه

په نورو ځايو کي هم پر خپل قوم سخت تنقيدونه کوي، لکه : په ١٦٨، ۲۹۳ ،۲۵۱،۲۷۲،۳۸۵ ، ۷۲۷ مخو کي.

اخلاقي خوشحال خان :-

د خُلق په تعريف او د اخلاقو په خصوص کي د بشريت د پوهانو فکرونه مختلف او ډول ډول دي، چي موږ دلته لنډه اشاره ورته کوو، د انسانانو په زړو آثارو او هغو کتابونو کي چي اوس نو تر هغه زاړه کتابونه انسان ته نه دي پاته، مثلاً د هند په رګ ويد، او د زردشت په اوستا، او بيا په تورات شريف او د چين د کنفوسيوس او د بودا او نورو ټولو زړو آثارو کي اخلاق او د اخلاقو ښه ذکر سوى دى.

که څه هم اخلاقيات د فلسفې يو مهم ټوك دي، مګر داسي ښکاره کيږي چي پر اخلاقي مسائلو تر فلسفيانه

ketabton.com - The Digital Library

بحث دمخه هم په انسان کي اخلاقي حس و، په ساده ژبه د اخلاقو تعریف داسي کیږي، سړی به څنګه عمل او څنګه ژوندون کوي؟ د انسان افعال تر مختلفو مؤثراتو او محرکاتو لاندي دي، محیط، ارث، تربیه، دودونه، رسوم دا ټوله پر اعمالو اثر کوي، نو اخلاق د عملي ژوندون له پاره ځني قواعد او ضوابط دي[۱۱].

په یونان کي د پوهانو نظریات د اخلاقو په باب کي یا دا وه چي اخلاق ټوله پر ذوق او خوند بناء دي، ٤۰۰ کاله تر میلاد دمخه ارسیتیبس پر خوند Hondonisme د اخلاقو سته ایښې وه، تر ده وروسته د ده نورو ملګرو یا شاګردانو لکه اپیکور (۳٤۲ _ ۲۷۱ ق.م) Epicur د ده نظریه تعدیل کړه، مګر یوه بله ډله چي د دوی مشر سقراط (٤۷۰ _ ٤۰۰ ق.م) Socrates او وروسته نو افلاطون Plato (٤۲۷ _ ۳٤۷ ق.م) او بیا ارسطو Aristotle (۳۸٤ _ ۳۲۲ ق.م) غوندي نامتو پوهان په دغه ډله کي دي، دوی هغه اخلاقي نظریه واړوله او ویې ویل چي زموږ په اعمالو او خواهشو کي مطلب زموږ سعادت دی، او سعادت هم په ښو اخلاقو اړه لري، ښه اخلاق په پوهنه (معرفت) سره میندل کیږي، سقراط اجتماعي سعادت تر شخصي سعادت دمخه کوي، افلاطون له سقراط سره په دې نظریه کي چي پوهنه د ښو اخلاقو سته ده ملګری دی، او سعادت او ښه اخلاق هم غبرګولي سره بولي، ارسطو هم سعادت خیراعظم ګڼي[۱۲].

رواقیون (چي د یونان د فلاسفه وو یوه ډله ده) پخپله فضیلت بالذات مقصد او غرض ګڼي، چي په زیار سره یې انسان میندلای سي، خلاصه د اخلاقو پر اصل د پوهانو آراء مختلف دي، مګر دغه خبره چي آیا اخلاق اکتسابي دي که ارثي هم تر څېړنه لاندي ده او پوهان ډول ډول آراء پکي لري، سقراط د فضیلت اساس عقل ګڼي، نه عادت او تربیت، مګر ارسطو وایي چي فضایل د عقل او حکمت په ښوونه تر تربیت او مشق او پالني لاندي موندل کیږي[۱۳] په اسلامي پوهانو کي شیخ محی الدین عربی (٥٦۰ هـ) وایي چي خُلق د نفس هغه حال دی، چي په انسان ټوله کارونه بې اختیاره کوي، خُلق ځیني وخت غریزي وي او کله کله په ریاضت او زیار میندہ کیږي[۱٤] د اسلام بل اخلاقي فیلسوف ابو علي ابن مسکویه هم عیناً د ابن عربي ملګری دی، دی خیر هغه شی بولي چي انسان د خپل ژوندون مقاصد په حاصلوي، یا یې په تکمیل کوي، دی د ښو اخلاقو په فطریت او اکتسابیت کي جلا رأیه لري، وایي : چي ځیني خلك فطرتاً او په خټه کي فضیلت لري، ځیني بیا فطرتاً بدخُلقه وي، ځیني داسي وي چي نه ښه وي، نه بد، د دغه سړي نو په روزنه او تربیت او عادت سره ښه کېدلای سي[۱٥] د ابن مسکویه نظریه هغه ده، چي جالینوس یوناني فیلسوف یې هم دمخه ملګری و[۱٦] اوس نو دا خبره هم څېړنه غواړي چي آیا د انسان په خټه او سرشت کي ښه اخلاق اخښلي دي که بد؟

زیوس Zeus یوناني رواقي فیلسوف (۳۰۰ ق.م) ښه اخلاق طبیعي او بد خوی کسبي ګڼي، دی وایي انسان د ښو اخلاقو سره زېږي، بد اخلاق وروسته مومي[۱۷]. حضرت امام ابو حامد غزالي (٤٥۰ _ ٥۰٥ هـ) چي د اسلام یو اخلاقي فیلسوف او عارف دی هم وایي چي د سړي زړه یوه روڼه هنداره ده، او د بدو اخلاقو لوګی پر کېني، حضرت غزالي په دې فلسفه کي یو حدیث شریف هم راوړی چي "اتبع الحسنه السیئه لیمحیها" یعني په هر بد پسي ښه کوئ، چي هغه ورزدویي [۱۸]. حضرت امام د اخلاقو د ښېګڼي له پاره زیار او عادت او جهاد لازم ګڼي، او بد خویونه اکتسابي ګڼي، چي قابل د اصلاح دي[۱۹].

مګر بالعکس شیخ محی الدین ابن عربي د دې طرفدار دی چي بد اخلاق د انسان پر طبیعت غالب دي، او په جبلت کي یې بد اخلاق وراخښلي دي[۲۰].

تر دې پوهانو وروسته د اروپا فلاسفه او مفکرین هم په دغه موضوع کي متضاد افکار لري، ژون کوك (۱٦۳۳ _

ketabton.com - The Digital Library

۱۷۰۳ ع) د معرفت د نظريې خاوند وايي : چي انسان له هر معنوي او ارثي اثره څخه پاك زېږي، د ده طبع چي يوه پاكه هنداره ده وروسته په تربيه هر څه قبلوي، تر ده وروسته روسو د فرانسې نامتو فيلسوف Rousseau (۱۷۱۲ _ ۱۷۷۸ ع) هم د ده ملګرى دى[۲۱].

د پسيكولوژۍ علماء او ځيني نور فلاسفه لكه بركلي Berkely (۱٦۸٤ _ ۱۷٥۳ ع) او د ده ملګري خُلق د طبائعو مزاوجت او د نفس د خصائصو د نښتو نتيجه بولي، چي د خارجي عواملو تر اثر لاندي دي، چي دوى هم ګويا د روسو د فكر ملګري دي، اما مالبرانش Mallranche (۱٦۳۸ _ ۱۷۱٥ ع) فرانسوى فيلسوف وايي چي : ټوله ښه يا بد اخلاق د انسان سره يو ځاى زيږي، نفس هيڅ نوى شى په ده كي نه سي زياتي كولاى[۲۲]. كانټ Kant (۱۷۲٤ _ ۱۸۰٤ ع) او د ده ملګري لكه فخته Fichte (۱۷٦۲ _ ۱۸۱٤ ع) هيګل Hegel (۱۷۷۰ _ ۱۸۲۱ ع) د اخلاقو په اړولو قائل نه دي، او وايي چي د اخلاقو د اصلاح له پاره د نسل او د ټولو انسانانو اصلاح ضرور ده، كانټ، يو (اصلي صورت) فرض كړى دى، چي هغه نو فطريات او غرائز دي، چي د انسان د دماغي او عصبي ساختمان تابع دي[۲۳].

شوپنهاور (۱۷۸۸ _ ۱۸٦۰ ع) چي د متشائمينو فيلسوفانو مشر دى، هم د اخلاقو په تغير قائل نه دى، مګر وروستني هغه فلاسفه چي د پداګوژي يعني علم تربيت پوهان دي، لكه هربرت سپنسر H.Spencer (۱۸۲۰ ع) نيتشه Nietzche (۱۸٤٤ _ ۱۹۰۰ ع) او نور ... د اخلاقو د اصلاح له پاره د روزني د علم طرفداران دي، سپنسر وايي : د زمانو اوړدوالى او د خارجي قواوو تضيقات په اخلاقو كي تحول اچوي چي اجتماعي فلاسفه هم په دغه قايل دي.

اسلامي اخلاقي نظريه :

اوس چي موږ د دنيا د پوهانو اخلاقي نظريات لږ څه ذكر كړه، را به سو چي زموږ مقدس دين څه فرمايي؟

اسلام خو د اخلاقو بشپړ كوونكى دى، لكه چي حديث شريف دى : "انما بعثت لا تمم مكارم الاخلاق " يعني زه د اخلاقو د بشپړوالي له پاره راغلى يم[۲٤].

د اخلاقو بشپړوالى او تكميل خو په دې صورتو كي ممكن دى :

(۱) هغه اخلاق چي په ژوندون كي لازم دي، په يوه قوم كي له دغو څخه ځني لږ وي، نو چي هغه وومي دا نو تكميل دى.

(۲) دوهم دا دى چي كوم خُلق په اندازه سره لازم وي، مګر په كوم قوم كي تر هغي اندازې ډېر وي، چي هغه ډېروالى يې لږ سي دا نو تكميل دى.

(۳) درېيم دا دى چي په يوه قوم كي د ژوندون لازمي اخلاق نه وي، نو چي دغه پكي موجود سي، تكميل ورته وايي.

اوس به نو وګورو چي اسلام څنګه د اخلاقو تكميل كړى دى :

(الف) اسلام چي دنيا ته راغى په انسانانو كي بد او ښه اخلاق ګډوډ وه، ځيني اخلاق تر اندازه ډېر او ځيني تر خپله ټكانه لږ وه، او ځيني ښه خويونه كورټ نه وه، نو د دې له پاره اسلام هغه خويونه چي په اندازه كي ډېر وه لږ يې كړه، او هغه چي لږ وه حد وسط ته يې راوسته، او ځيني اخلاقي لوازم چي نه وه، هغه يې بشريت ته تبليغ كړه، د اسلام اخلاقي اساس خو اعتدال دى، چي ټول فطري قوا په اعتدال سره استعمال سي، دا اعتدال چي د اخلاقو د فلسفې اصطلاح ده، د شريعت او قرآن عظيم په ژبه صراط مستقيم ورته وايي، چي په ډېرو آياتو كي د قرآن عظيم ستايلي سوي

ketabton.com - The Digital Library

دي (والذين اذا انفقوا لم يسرفوا ولم يقتروا و كان بين ذالك قواماً) يعنى د خداى مريى هغه دى چي په خرڅ كي اسراف او تنگي نه كوي، بلكي منځنى رفتار كوي.

په دې ډول اسلام خپله اخلاقي نظريه ټينگه كړه، او د انسانانو د اخلاقو د ښه كولو له پاره په تبليغ او ښوونه او تربيت قايل دى، اسلام وايي چي هر انسان د ښه او بد د تميز له پاره نفس لوامه لري، او پخپل ځان خبر دى [۲۵]، يعني د بدو په كړن كي نفس لوامه سړى ملامتوي، حضرت رسول په يوه حديث شريف كي فرمايي : (البر حسن الخلق و الاثم ما حاك فى صدرك و كرهت ان يطلع عليه الناس) يعنى : ښېگنه ښه خوى دى، او گناه هغه ده چي ته يې خوښه نه لرې، چي نور دي په خبر سي. د دې اخلاقي نظريې طرفداران په فلاسفه وو كي هم ډېر دي، د علم الاخلاق په اصطلاح كي دغه اخلاقي پټ ضمير، يعني نفس لوامه، وجدان يا اخلاقي حاسه بولي، اسلام دغه د فطرت نقاده قوه ټينگوي، او په تبليغ او ښوونه يې په خلكو كي كري، وروسته نو د دغي قوې ټينگار په يوه بله ذريعه كوي هغه نو احتساب دى، چي په اصولو د تلقين د علم النفس پر ډول سم، د نفس لوامه او وجدان تقويه او ملگري كوي، ځكه نو تبليغ او امر په معروف د اسلام يو مهم جز دى، يأمرون بالمعروف و ينهون عن المنكر و يسارعون فى الخيرات (آلايه).

د خوشحال تربيوي او اخلاقي نظريه :

خوشحال خان د انسان فطرت او ښېه و هر څه ته مستعده بولي، او د انسان د لوړتيا او سړيتوب له پاره روزنه ضرور گڼي، دى وايي چي انسان هم ښكته كېداى او هم لوړېداى سي او د فطرت هر راز ارتقاء ته مستعد وي :-

دا سړى چي فرشته دى هم شيطان دى
كه سړى و خپل عمل ته نـــــگران سي
يو په بد عمل كي ځي تحت الـثراء ته
بل په ښه عمل كي پاسه په اسمان سي

په دې دوو بيتو كې د انسان د فطرت دوه پلوه وښوول، وروسته نو خپله تربيوي نظريه داسي څرگندوي :-

تربيت كه د باغوان له لاسه مــــــــومي
په هر ځاى باندي گلونه د بوستان سي
هر استاد سره چي كښي يو څـــو ورځي
د هغه هـــــــــنر په ده كي نمايان ســي
د نېكانو په صحبت كي به ښه كـــېږي
اوليا له اوليا نه راعـــــــيان ســــــــي
د مـــــغلو سره كښاسته مـــــغل سه
د افغان سره كه كښي نور افـغان سي
د خوشحال سره كه كښي يو څـو كاله
دا د غره ختك به واړه شاعـــران سي

خوشحال خان وايي كه يو وار د سړي په بده تربيه سره بد خويونه په دماغ كي كښاسته، بيا يې بېول او لېرل

ketabton.com - The Digital Library

کول هم گران کار دی :-

که بد خوی په چا کي کېني نور عادت سي
عادت نه درومي له شـــــــخصه په تعذیر

په دې نظریه کي د ټینګار د اعتباد چي ګوستاولوبون د فرانسې وروستني فیلسوف یې طبیعت ثانوي بولي، خوشحال خان کټ مټ لکه د اوسنۍ زمانې د علم النفس او د روزني علماء دغسي تفکر لري، اما په نظریه کي د وراثت او فطریت د اخلاقو هم لکه ځیني فلاسفه چي دمخه مو نظریات ذکر کړه خان صائب نظریات لري، او په بدیهي الفاظو او ښکاره تمثیلاتو خپله نظریه تمثیل کوي :-

چي وودلي وي په ذات توره شړۍ
سپینول یې و هر چا وته دي شــاق

یا :-

د عسل سره یې خوره خوږه به نه سي
مړغونې چي ترخه ده په میــــــــثاق

یا :-

که کارګه غوندي یې فهم وي خوشحاله
هیـڅ استاد به شین طوطا نه کړي ناطق

دا نظریه کټ مټ د اوسنیو لویو علماوو او د روزني د علم د پوهانو لکه ویلیام جیمس د امریکا او نورو ... نظریات دي، زموږ په مشرقي پوهانو کي هم اکثر پوهان خاص بیا سعدي په ډېرو ځایو کي د دې نظریې سیله کړې ده.

د خوشحال خان اخلاقي نظریات عیناً هغه نظریات دي، چي اسلام یې لري، د انسان د فطرت انحطاط او ارتقاء قرآن عظیم په دې ژبه ښیي (لقد خلقنا الانسان فی احسن التقویم، ثم رددناه اسفل السافلین) دا خو د انسان هغه لوړتوب او کښته والی دی چي خوشحال خان یې په لوړو بیتو کي له مشکوه الٓهی څخه اقتباس کړی دی، وروسته نو په (الا الذین آمنوا و عملو الصالحات) کي چي د نبوت د تربیت نتایج دي بیا د روزني او پالني ګټې ښه ښکاره دي. خان پخپله اخلاقي او تربیوي فلسفه کي دغسي د خپل دین او قرآنه استفاده او استفاضه کړېده، او په دې ژبه دا آسماني اسرار او فیوض بیانوي :-

چي ظلوم جهول یادیږي، کُنت کنزاً هم پوهــېږي
ته و دا ته نظر مکړه چي دا غوښـي استخوان یې

دغه بدله ټوله په (٥٩١) مخ کي وګورئ. دغسي هم د ١١٧، ١٦٠، ٢٢٤، ٥١٧ مخو په بدلو کي دغه حقایق ښه بیان سوي دي.

ځکه چي خان په دنیا کي د اخلاقو د تبلیغ او تربیت په ګټو پوه دی، نو دی هر کله پخپله کلام کي د ښو خویونو تبلیغ او د بدو خویونو تقبیح کوي، او په ډول ډول اخلاقي مضامین لري، چي تاسي به په دې کتاب کي هر ځای خاص بیا په رباعیاتو او قطعاتو کي وګورئ.

ketabton.com - The Digital Library

فلسفي خوشحال خان :-

فلسفه خو د انسان د ذهني ارتقاء سره یو ځای پیدا سوې ده، او د فلسفې خاوندان له ابتداء څخه تر اوسه پوري په بشر کي د لوړ مقام څښتنان دي.

په شاعري کي خو هم فلسفه له ابتداء څخه ګډه وه، بلکي فلسفه د ادب روح دی، او فلسفي افکار د ټولو ملتو په شاعري کي سته، فلسفه خو د شیانو د حقایقو درك دیکماهي او پېژندنه د هغو شیانو ده چي په عقل او خارجي حواسو اړه لري[٢٦] د فلسفې لومړی حد د علومو مینه او منځ یې حتی المقدور د موجوداتو د حقایقو پېژندنه ده او پای یې علم او عمل دی[٢٧] ځکه چي شعر هم د طبیعت ترجماني، او د فطرت او ضمیر ږغ دی، او د شیانو په حقیقت کي تفکر هم د انسان په ختِه اخښلی دی نو شعر او فلسفه پر یوه نقطه تقاطع کوي.

د مشرق ډېر شعراء او ویونکي سړي فلسفي افکار هم لري، په پارسي کي د سعدي، حافظ، بیدل، خیام او ابن یمین او نورو کلام د فلسفې څخه ډك دی. په عربي کي هم د اموي او عباسي دورو ویونکي په شعر فلسفه ګډوي، لکه ابوالعلاء او احظل، مهیار، بشار او نور د پښتو شعر هم په فلسفه کي د پارسي او عري سره نژدېوالی لري، شعراء ډېر ځله فلسفي افکار په خپلو ویناوو کي ښکاره کوي، د خوشحال خان اخلاقي او تربیوي فلسفه خو موږ دمخه وښووله، اوس به نو د مثال په ډول د ده ځیني فلسفي افکار هم ښکاره کړو :

معنوي فلسفه :-

لکه د اخلاقو په بحث کي چي وښوول سوه، د بشر د پوهانو ډلي پخپلو افکار کي سره بېلي دي، ذوقیون د بشریت ټوله ژوندون او مصالح پر خوند بنا کوي، مادیون د ظواهرو پر خوا دي، مګر خان خو په فلسفه کي د هغه تفکر طرفدار دی، چي انسان یوازي دغه ظواهر او خوند نه بولي، بلکي ځیني معنوي و روحي خواص او مزایا هم ورته ثابت بولي، دوی وایي : ښایي انسان په دې ظاهري شیانو کي پاته نه سي او باطن صفا کړي او لرونکی د معنویت سي. ولي چي په دغو ظاهري اکثرو شیانو کي چي اساس یې ذوق دی حیوان هم د انسان سره شریك دی، حال دا چي انسان خو انسان دی، او حیوان نه دی .

خوشحال خان دغه فلسفه چي د بشر اکثر پوهان یې مبلغ دي، ډېره بیانوي د ده په کلام کي هر ځای و حقایقو او معنویاتو ته بلنه سته، او یوازي ظواهر د بشریت له پاره لازم نه ګڼي، مثلا وایي :-

د سړي قدر قیمت په اعــــــــتبار دی
چي خواږه ورځني ولاړل ګنی کاه سي

خوشحال خان وایي دا د دنیا خوندونه او لذتونه ټوله فاني دي، د فاني او بې پایه شي غوښتنه پوهي نه ده، ځکه نو انسان ته د معنویاتو پلټنه ضرور ده :-

اورنــــــګزېب چي آرایش د تخت و تاج کا
تخت و تاج به یې مرګی تاخت و تاراج کا
په جهان کـــي به یې پاتو ښه بد نــوم سي
ده زده چاري د کسرا که د حـــــــــجاج کا؟

ketabton.com - The Digital Library

حيرت :-

فلسفه خو د حقايقو پر درك بنا سوې ده او فيلسوف هغه څوك دى چي د دغه كاره سره مينه لري، مگر كه تاسي ټوله د دنيا فلسفه وپلټئ او د پوهي خاوندان وپوښتئ هيڅوك د حقيقت په درك كماهي نه دى كامياب سوى، پوهان وايي : چي د پوهئ پاى حيرت دى، سقراط هغه وخت پوه سو، چي پخپله ناپوهي وپوهېدى، د دنيا لوى لوى فلاسفه په پاى كي پخپله ناپوهي او عجز قايل سوي دي، امام فخر الدين رازي د خپل عمر په پاى كي وايي : (معلوم شد كه هيچ معلوم نشد)، بوعلي سينا وايي :-

دل گر چه درين باديه بسيار شتافت
يك موى ندانست ولى موى شـگافت
اندر دل من هـزار خــورشــيد بتافت
و آخــــر بكـــــمال ذرهٔ راه نيافت

لامارك ويلي دي : چي زموږ ټوله علم تر دې نه زياتيږي چي موږ په خپل جهل اقرار وكړو. سپنسر د انگليسانو فيلسوف هم داسي په خپله ناپوهي قايل دى : "د شيانو د حقايقو د پوښتني په جواب كي بېله دې څه نه سواى ويلاى چي په هيڅ نه پوهېږو". خلاصه د حقايقو پلټنه و انسان ته مقدور نه ده، تر دې اندازې چي ځيني فلاسفه په لا ادريت هم قايل دي، او د فلسفې پاى دغه حيرت دى و بس !

فن المحبآ فما ادق فنه
متحير فــيه اما الرازى

خوشحال خان هم يو مفكر او پوه پښتون دى، دى عقل د ټولو حقايقو د پلټني او تحقيق قابل نه بولي، او پر خلاف د عقليونو خپله فلسفه داسي ښكاره كوي :-

مكړه نادانه د نـــــــــــــكړو كار دى
دا چي پرې خېژې غاښى دشوار دى
خر دي كمزورى زبون لــــــــيده سي
چي دي پر ايښى دا هونـبره بار دى

خوشحال خان چي هر څه په عقلي سير كي زغرد سوى او خپله قوه يې د فلسفې په لار كي صرف كړې ده، په هيڅ نه دى پوهېدلى او په حيرت كي ډوب دى، دى وايي :-

ما چي نظر وكړ په ذرات په موجـــــــــــــودات
گول په جهان راغلم ترې به گول درومم هيهات
يو څادر تر ميان وي فهم پاتو سي له كــــاره
دا هونبره كيسي هونبره ادراك د ســـــــماوات
هيڅ ولي نبي يې درست اسرار مـوندلي نه دي

ketabton.com - The Digital Library

لويه کارخانه ده که وګـوړې کــــــائنات

حيرت خو په حقيقت کي د فلسفې پاى او نتيجه ده، له سقراطه تر ابن سينا پوري ټوله و پاخه مقام ته د فلسفې په دغه ځاى کي رسېدلي دي، خان د دغه حال په بيان کي ځرګنده ويناوي لري، مثلاً وايي :-

حيران يم نه پوهېږم چي زه څه يم څه به سم
له کومه يم راغلى بيا به کوم لوري ته ځـــم
جهان يو کټورى سو زه په مثل د مېږي يم
حيران پکي جاروزم لاس و پښې پکي وهم

تر دې لا لوړ يو ګام ورهيسته خوشحال خان په فلسفي ژبه د دنيا حقيقت داسي ښکاره کوي :-

دنيا وته چي ګورم کاروبار ته د وګـــــــړي
د اوړکيو تماشې دي زه يې هم ورسره کړم

د ژوندون فلسفه :-

د ژوندون اسرار خو کماهي چا نه دي موندلي، او د فلسفيانو د پلټني پاى لکه لوړ چي مو وويل، دغه حيرت او ناپوهي ده، مګر د ژوندون د تېرولو او ډول په باب کي هم پوهان مختلف او ډول ډول آراء لري، که په لنډو الفاظو سره ووايو، فلاسفه په دغه موضوع کي دوې ډلي دي، لومړۍ هغه ډله ده چي د نفي د خوا طرفداران دي يعني د ژوندون پر ځاى يې مړينه مدنظر ده، دوى د ژوندون د ترخو او مشکلاتو په مقابل کي تېښته کوي، نه ټينګار، دا هغه مقام دى چي زموږ په اشنا الفاظو کي بېخودي ورته وايي، دوهمه ډله هغه پوهان دي، چي په تنازع للبقا قايل دي او دنيا د زيار او جهد ميدان ګڼي، او وايي چي د انسان ښېګڼه په دغه کي ده چي د مادې په تسخير کي تل جګړه او زيار وکړي.

د لومړي فکر سټه په زاړه يونان کي افلاطون او د ده ملګرو ايښې وه، او په اوس عصر کي دا فکر د قنوطي او متشائم پوهانو خاص بيا د بدليدونکو مشر شوپنهاور له خوا په نوي ډول او نوې ګېڼه راوتلې ده.

د دوهم فکر سيله کوونکي خو د يونان د يمقراطي او ماديون پوهان وه، چي په نوې دنيا کي کانټ د دغه فکر روزونکى او نيتشه يې په مقابل کي د نفي کوونکو قنوطي پوهانو خپروونکى دى، دا ډله د اثبات او جهد للبقا پر خوا دي، او نيتشه د ژوندون فلسفه د اقتدار پر غوښتنه بنا کوي، د انګليسي ډاروين د نشو و ارتقاء فلسفه خو هم پر دغه اساس ټينګه ده او د ژوندون له پاره جګړه د ده د مادي فلسفې اساس دى "ته له دغه ځايه ولاړ سه چي زه دلته کېنم" دا مسلك د خودى او ځان ځانى طرفدار دى، او نن ورځ هم په دنيا کي دغه فلسفه پر مختللې ده، ملل هم لکه افراد، خپلواکي غواړي، او د بل چا اقتدار چي د خودى نافي دي، له ځانه اړوي.

د المان قنوطي فيلسوف شوپنهاور وايي چي : ځان ځاني اصل او سټه د ټولو ناورينونو او ويرونو ده، تر هغو چي سړى ځان د ژوندون مرکز ګڼي، راحت ته نه سي رسېدلاى، دى وايي چي ژوندون او د ژوندون خواهش يو غم دى، نو تر هغو چي دغه خواهش ورك نه سي غم هم نه ورکيږي، نو په حقيقت کي غم ثابت او اصل دى، خوښي د غم له لړوالي څخه مينده کيږي، په شاعرانو او ويونکو کي خو د دغه دواړو مسلکو طرفداران سته، مصلاً ابوالفرج روني وايي :-

ketabton.com - The Digital Library

عنقای مغربست درین دشت خـــــرمی
خاص از برای محنت و رنج است آدمی

فردوسي د دې بلي خوا عقايد داسي وايي، او جنګ اساس د حيات ګڼي :-

اګر خود نزادی خردمند مرد
نبودی ورا روز تنګ و نــــبرد

حکيم سنايي دا ميدان د تنازع للبقا په دې ډول عارفانه تنقيد او تصوير کوي :-

اين جهان بر مثال مرداريست
کر ګسان ګرد او هـــزار هـــزار
اي مر آن راهمی زند مـــخلب
آن مر اين را هـــمی زند منقار

که دې دوو فلسفو ته په غور وګورو، راښکاره به سي چي حقيقت په اعتدال کي دی او امر په قرار د اسلامي مسلك بين الامرين دی، د دې زمانې په پوهانو کي د هند مشهور اديب او فيلسوف علامه اقبال چي د اروپا د فلسفې مکاتب يې لوستي او يو محقق سړی دی، ده اسلامي د ژوندون فلسفه غوره کړې ده، چي اعتدال او صراط مستقيم دی، اسلام که څه هم له يوې خوا دنيا فاني ګڼي، او حب د دنيا د ټولو خطاوو سر بولي،"حب الدنيا رأس کل خطيئه" اما په عين زمان کي مسلمانان په جد او جهد سره هم امر کوي، ولي چي اساس د حيات دغه جهد دی، نو اسلام خو نه لکه ماديون يوازي دنيا د تنازع للبقا ميدان بولي او نه لکه رهبانيون او قنوطيون د دنيا په نفي او ترك امر فرمايي، بلکي امر بين الامرين دی، او سعادت هم په اعتدال کي دی.

د دنيا وراني خو لکه په رهبانيت کي چي ده دغسي هم په ماديت کي ده، رهباني د جد او جهد ميدان ته نه راځي، مادي تل پر دنيا سرې اتري ولاړ وي، د نن ورځي مدنيت وراني چي پوهان ويني، هم د ماديت له افراطه څخه ده.

اسلام نه په رهبانيت او نفي انسان و کښته والي ته بيايي، چي لا رهبانيه فی الاسلام او نه يې په دنيا کي داسي غوټه کوي، چي پای يې جګړه او ورانی سي، (اعدلوا فهو اقرب للتقوی). علامه اقبال دغه اسلامي فلسفه چي په حقيقت کي اساس د ټولو ښېګڼو ده په دې ډول په دوه بيت کي ښه ادا کوي :-

تنی پيدا کن از مشت غـــــباری
تنی محکم تراز سنګين حصاری
درون اودل درد آشـــــــــنايی
چو جوئی درکـــنار کـــوهساری

زموږ پښتون فيلسوف خوشحال خان په دې باب کي خورا پخه فلسفه لري او نظريات يې ډېر صائب دي، علامه اقبال خو د فلسفې دغه جګ مقام پسله ډېرو ويلو او لوستلو څخه ميندلی دی، د برلين او لندن د فلسفې مکاتب يې غوښتي دي، وروسته نو د مشرق په ټولو فلسفو کي ګرځېدلی دی، مګر زموږ پښتون نامتو سردار خو د پښتنوالي په فطانت او پوهي دغه حقيقت ښه ليدلي او ويلي دي، د پښتونخوا په لويو غرو کي يې د يونان او عربو او اروپا د فلسفې لب لباب ميندلي او ږغولي دي.

ketabton.com - The Digital Library

موږ به لاندي د ده مهم افکار په دغه موضوع کي د فلسفې لنډ لنډ وښيو، پسله دغه څخه به نو تاسي پخپله دې پښتون ته د يوه نامتو فلسفي او مفکر لقب ورکړی .

د خوشحال خان د ژوندون فلسفه هغه د اعتدال فلسفه ده چي د نبوت له مشکوه اقتباس سوې ده، ځکه نو خورا پخه او ټينګه ده.

شوپنهاور وايي : "اويا کاله کيږي چي زه فکر وهم، اما ښېله دې مي بله نتيجه نه ده اخيستې، چي انسان د دې له پاره دی، چي په وير او ناورين کي به مري". خان وايي :-

خلق واړه د اندوه په درياب ډوب دي
کله کله له دريابه ســــــــــر بلند کا

دا هغه فکر دی چي ښادي او خوښي د وير لړوالی بولي، خلق د وير د درياب څپو اخيستي دي، خوښ او مسرور خلك داسي دي، لکه مفروق چي کله کله له اوبو سر راوباسي، بل ځای وايي :

ما په دا جهان کي غوښته مونده نه سوه
که په بل جـــــــــــهان پيدا سي خرمي
چي په هيڅ ساعت خالي نه وي له غــمه
مـــــــــــګر غم لره پـــــيدا دی آدمي

بل ځای دا فلسفه په دې ژبه څرګندوي :-

خواره حـــــــــــيرانه بني آدمه !
چي دي خمير دی خاوري له غمه
يو دم که وخـاندې په دا دنيا کي
پيا دي ژړا وي په څــــو څو دمه

خوشحال خان وير د انسان په خټه اخښلی ګڼي، او په دغه نظرياتو سره دی د بدبينۍ او تشائم د مسلك Pessimism ملګری دی، دی دا هم وايي چي وير د ژوندونه سره لازم دی، ځکه چي که وير نه وي، خوښي به هم نه وي، د ترخو په سبب د خوږو قدر ښکاره کيږي :-

په باغ کي خلك په مېوه شخوند کا
په خوله کي هره مېوه خپل خوند کا
ترخه هم ښه دي په دا جـــهان کي
د خوږو قدر ترخه څرګــــــــــند کا

دا ګويا د ده د نظريې يو فلسفي او ظاهري تعليل او برهان دی.

دا خو د خان نظريات وه په غم کي، مګر سره د دې هم خان په دنيا کي د کار او عمل يو جدي روح لري، او د مادي دنيا د انسان له پاره د زيار او جهد يو ارت ډګر ګڼي.

په دې ډول دی په بين الامرين قايل دی، په يوه خوا کي مفرط نه دی، د ده حيات که څه هم په ډېرو آلامو لړلی او ډېر ناورينونه پر ورغلي دي، سره د دې هم د ده د جهد روح نه دی مړ، او د نړۍ د څپو سره د مېړاني مقابله کوي، له

ketabton.com - The Digital Library

دغه بيته د ده د پښتنوالي عملي روح ښه ځليږي :-

د جهان غمونه ټوله پکي ځای ســـول
شکر دا چي زړه مي لوی راکړوما هم

خوشحال خان د زمانې د حوادثو سېلۍ ته داسي دی لکه غر، چي هيڅکله نه ښوري او نه اثر پر کولای سي :-

د عالم ډيري خبري لور په لور توري لښـــکري
زړه مي نه خوځي له ځايه غر خو هسي وي کنه

د هر شاعر کلام د ده د اخلاقو او زړه او د ده د نفسياتو هنداره ده، فقط دغه يو بيت کافي دی چي زموږ د فيلسوف او پښتون اديب د پښتنوالي ثبات او د زيار او جهد فلسفه دي څرگنده کي، نو يې لنډه دا ده چي خان د ژوندون فلسفه يوازي غم او درد او نری والی نه بولي، او نه يوازي د تنازع او جگړې پر خوا دی، بلکه يوه معتدله فلسفه يې غوره کړې ده، چي و تحقيق ته نژدې ده.

صوفي خوشحال خان:-

د تصوف په تسميه او اساس کي پوهان ډول ډول افکار لري، حضرت معروف کرخي يې د رباني حقايقو تعقلً او قشميري يې د "انتهايي حقيقت پوهنه" بولي[۲۸]. په اصل کي خو متصوفانه افکار په ټولو زړو ملتو کي هم وه، د هند ويدانت او د نوي فلاطونيت د فلسفې افکار خو اکثر د تصوف سره سموالی لري، فلسفه او تصوف تر دې اندازې سره گډ دي چي د تصوف نوم هم ځيني علماء له سوف مشتق او معرب گڼي، ابوريحان بيروني (٤٤٠ هـ وفات) ليکي :

"هذا رای السوفيه، و هم الحکماء، فان السوف باليونانيه الحکمه و بهاسمي الفيلسوف پيلاسوپا ای محب الحکمه و لما ذهب فی الاسلام قوم الی قريب من رأيهم سموا باسمهم ...[۲۹]"

حکيم عمر خيام بلخي وايي : چي اهل تصوف په تفکر او انديښنه سره د معرفت غوښتنه کوي، د باطن تصفيه، د اخلاقو تهذيب، د نفس نامانته پاکي، د طبيعت له تورکنو څخه کوي، چي دا لار دمعرفت له پاره تر ټولو ښه ده[۳۰]، حضرت امام غزالي هم خپل وروستنی تحقيق او سمه لار تصوف گڼي[۳۱]. نو تصوف يو مسلك دی چي اسلامي پوهان وايي، په قرآن عظيم کي چي هر ځای د کتاب سره لفظ د حکمت راغلی دی، مطلب پکي دغه پاك مسلك دی[۳۲]، په سورهٔ بقره کي دي "و يعلمكم الکتاب و الحکمآ" په حديث شريف او سنت نبوي کي د ايمان سره احسان ذکر سوی دی (لکه په صحيح بخاري ابواب الايمان کي) حضرت شاه ولي الله صاحب دهلوي محدث وايي، چي په احسان کي مطلب اسلامي تصوف دی[۳۳]. ځيني پوهان تر ډيري پلټني وروسته په دې قايل دي چي تصوف پر دوه ډوله په مسلمانانو کي راغلی دی، يو فلسفيانه تصوف دی چي د اسلام اکثر حکماء او پوهان په دغه ډله کي دي، لکه ابن سينا، فارابي، خيام او د اخوان الصفا ليکونکی، چي د دوی فلسفه د اشراقيت او د نوي فلاطونيت له مدرسو څخه اخيسته سوې ده[۳٤].

دوهمه ډله د اسلامي او ديني تصوف والا ده، چي دغه ډله هم څه نه څه فلسفي افکار لري، مگر استفاضه و استفاده يې له مشکوه د قرآن او سنت نبوي ده، اسلامي عرفاء ټوله په دغه ډله کي شامل دي چي مشران يې حضرت امام غزالي، شيخ محی الدين عربي، حضرت ابن تميمه، حضرت مولانای رومی (بلخي) او نور مشاهير عرفاء او متصوفين دي.

په عربي او پارسي ادب کي خو د دغو دواړو مسلكو خاوندان ليدل کيږي او تصوف د پارسي ادب روح دی، شبلي

ketabton.com - The Digital Library

نعماني وايي چي تر تصوف دمخه پارسي ادب يو خالي کالبت و[۳۵]، لومړی حضرت شيخ عطار او مولانای رومي او نورو شاعرانو تصوف په پارسي ادب گډ کی، چي تراوسه پوري تصوف د ادبياتو روح دی.
په پښتو ادبياتو خو هم لومړۍ ابتداء سوې ده، د پښتو د شعر لومړۍ نشو ونما ادبي ارتقاء د مغولي اکبر پاچا له عصره شروع کيږي، په دغه وخت کي په هند او ايران کي د تصوف مسلك غالب و، او د ننگرهار او اټك په پښتنو کي يو سړی و، چي بايزيد بن عبدالله نوميدی، او اصلاً د کندهار له خوا او وروسته په اورمړ کي د کانې کورم ميشته سو، دا سړی وروسته په پير روښان مشهور سو، او ډېر مريدان يې وميندل، د اکبر پاچا له صوبدار سره يې سخت جنگونه وکړل ، دا سړی يو کتاب هم لري، چي خيرالبيان يې نوم دی، او اقوال يې ټوله متصوفانه دي[۳۶].
پير روښان په هند او ايران او تورکستان کي ډېر سفرونه کړي وه، د ده عقايد و باطنيه او قرامطه ته مايل دي، او لکه اخوند درويزه چي ليکي ده په پښتو په پارسي په هندي اشعار ويلي او خپل افکار يې پکي راوړي دي[۳۷]. پير روښان په پښتو او پښتو ادب کي افراطي او فلسفيانه تصوف افکار داخل کړه، او اخوند درويزه هم د ده په مقابل کي مخزن الاسلام او ارشاد الطالبين او تذکره الابرار کتابونه نشر کړل، د پير روښان شاگردانو هم ټوله تصوف په پښتو کي داخل کړه، ميرزا انصاري چي يوسفزی و، يو کامل ديوان د تصوف په پښتو جوړ کړ[۳۸] تر دوی وروسته نو تصوف هم د پښتو اشعارو، يو مهم ټوك سو، او ټولو شاعرانو پر دغه موضوع څه څه ويلي دي، لکه عبدالرحمن، حيمد، عبدالعظيم، ارزاني او نور ...

د خوشحال خان تصوف :

خوشحال خان په تصوف کي ښه ويل او خواږه اشعار لري، د ده تصوف اسلامي دی، که څه هم کله کله د فلسفې گراني ويناوي او غامض بحثونه هم کوي، مگر د افراط له خوا څخه ځان گواښي، خوشحال خان په طريقت کي د شېخ رحمکار مقلد دی، او د ده تصوف هم لکه چي له دغه مشعله روښيږي، دلته به موږ د خان ځيني متصوفانه افکار وليکو :

د جمال مشاهده :

د عرفان او تصوف په اساس کي د قدرت د جمال ننداره گڼه ده، عارف د دنيا مختلف مناظر گوري، او د هر يوه څخه د عرفان او تحقيق برخه ټولوي، په قرآن عظيم کي چي ډېر ځايونه د قدرت د آثارو د مشاهدې ارشاد سوی دی، د ارشاد د هدايت سته ده، (وفی الارض آيات للموقنين و فی انفسکم افلا تبصرون "الذاريات ۲۰ _ ۲۱").

دا دنيا يوه ښکلې دنيا ده هر شی يو نظام او تناسب لري، عارف چي هر شی ويني د حقيقت نور پکي ځليږي، او د جمال وړانگي ځني غورځي، عارف له مصنوع د صانع د قدرت مشاهده کوي، او له دغي لاري لوړ مراتب مومي، سعدي وايي :-

برگ درخـــتان سبز در نظر هوشيار
هر ورقش دفتريست معرفت کردگار

دا مسئله په تصوف کي دومره عامه ده، چي هر څوك په يو راز تعبير په کوي :-

ketabton.com - The Digital Library

زنده در عـــــالم تصویر همین نقاش است
خواب غفلت همه را برده و بیدار یکی است

دا هغه مقام دی چي "الله نورالسموات والارض" کي ذکر دی، صوفي د دغه نور په ننداره کي دومره محوه کېږي چي پای يې حيرت دی، ابن فارض مصري وايي : "زدني بفرط الحب فيك تحيراً" !

خوشحالخان په دغه موضوع کي ډېر دمخه دی، دی لکه صوفيه انسان عالم کبير بولي، او د انسان له پاره د ځان پېژندنه د معبود معرفت گڼي،او په "من عرفه نفسهُ فقد عرف ربهُ" قايل دی، د کتاب په لومړئ بدله کي وگورئ، خان د انسان د بدن عجائب يو يو ښيي، وروسته نو د معرفت فلسفه او د خپل تصوف سټه پر ټينگوي او وايي :-

هر وېښــته چي په صورت باندي ليده سي
که پر خير سي د شناخت ور به درته واز کا
خـــــــاص بنده د خدای هغه گڼه خوشحاله
چي د ځـــــــــان په معرفت يې سرفراز کا

خوشحال خان د معرفت په دنيا کي بېله دغو ظاهري حواسو، چي د مادي خواص دي، يو بېل روح او بېل باطني حواس هم مني، چي هغه نو د معرفت وړ بولي، چي په هغو سره حقايق درك کېږي :-

عارفان د سر په سترگو گوتي کېږدي
د خپل زړه په سترگو گوري تماشا کي

دا دنيا د ننداري ميدان دی، او له هري خوا د معرفت انوار اوري :-

په هر لــــــوري نوبهار دی غوړېدلی
سترگي وخوره جي به دا ننداره نه کا

خوشحال د مصنوعي له ليدو څخه د صانع قدرت مني، او په دې ډول استدلال کوي :-

که دي سترگي د عرفان سته مبارك سه
د گلـــــــزار په ننداره چي استقلال کړي
گل ته هسي رنگ و بوی ورکــړی چا دی؟
د لاله د گل چـــــــا هسي پاڼي لال کړي

د جمال په ننداره کي سړی حيرت ته ځي، او په پای کي له هر شي څخه د معرفت برخه اخلي.

په و تورو خاورو هسي حسن ورکا
زه حيران پاتو په صنع د خالق يم

خان په دنيا کي تر مادي قوت روحاني واك مهم گڼي، او دا د تصوف فلسفه په داسي ژبه وايي :-

د صورت په زور قوت، غر نه ماتيږي
که خبر يې د کــــــوهکن په زور قوت

ketabton.com - The Digital Library

چي د روح قــوت پيدا سي قمر شق کا
پر هر لــوري يې په مخ درومي نصرت

په دې بيتو کي د خان د تصوف افکار ښه څرگند دي :-

راسه وغـــــــــــړوه سترگي
د جهان ننداره گـــــــــوره
چي ښايست لري په ستوريو
د آسمان ننداره گـــــــــوره
د دې خپل وجود په باغ کي
په هر شان ننداره گــــــوره
چي هر گل وته نظر کــــړې
د باغوان ننداره گــــــوره

وحدت :

وحدت د تصوف روح دی، صوفي لومړی د نفس تزکيه او تصفيه کوي وروسته نو له ماسوی الله څخه ځان ژغوري، په هره اندازه چي د ده دغه عزلت او ليري والی له ماسوی الله څخه ډيريږي، هغومره د وحدت خوا ته نژدې کيږي، څو په پای کي په ټوله کائناتو کي ښله يوه (واحد) بل څه نهويني، چي د نورو فنا راغله، نو د حق وجود پاته سي و بس. دا مقام په تصوف کي ډېر لوړ دی، صوفيان پکي ورك دي. منصور بن حلاج په دغه لار کي ځان بايلو، اوحدي کرماني وايي :-

پس باش يقين که نيست والله
موجود حقيق ســـــــوی الله

د وحدت مسئله په تصوف کي لومړی د شهود په ډول وه، وروسته د وحدت الوجود په ډول سوه ، په دې بيت کي دا دواړه ډوله خلص تعبير سوي دي :-

هر چيز که نشان هســــتی دارد
يا پرتو روی اوست يا اوست ببين

خوشحال خان هم د تصوف د دغو خوږو څخه برخه لري، د هغه وخت چي حقيقي جمال په هره خوا کي ويني وايي :-

که مسجد گـــورې کـــه دير
واړه يو دی نسته غـــــــير
يو مي بيا موند په هــر څه کي
چي مي وکـــــــړ د زړه سير
هغه ځای په ســــــــير گرځم

ketabton.com - The Digital Library

چي ترې نه رســـــــــــيږي غير
په احــول بانـــــــدي يو دوه سي
ځــــــــکه نسته باندي خــــــير
خوشحال يو ويني خوشحال دی
ورته ورك دی غـــــــير و زيـــــر

د دنيا د پوهانو جدال، د فلاسفه و قيل و قال د حقيقت په لار كي ډير دي، ماديون يوې خواته ځغلي، عقليون بله لار اخلي، خوشحال خان دغه اختلاف د ناپوهۍ له پوله ګڼي او وايي :-

خلق ناديده دي په خبرو پسي ځـــــغلي
جار تر عارفانو چي په حال دي پوهېدلي
دواويا مذهبه پكي هونبره قال و قـــــيل
واړه سر هوا پخپل مطلب پسي دي تللي
واړه نور د لمر دی هم دننه هم دبانـــدي
هر چرته دا نور دی پر هر ښهر په هر كلي

په دې بيتو كي خوشحال خان د شېرازي حافظ هغه مشكل حل كړی دي چي دو اويا مذهبه يې ورك كړي :-

جنګ هفتاد و دو ملت همه را عذر بنه
چون نديدند حقيقت ره افسانه زدنـد

دا حقيقت چي حافظ يې ستايي، هغه حقيقت دی چي خوشحال خان يې بيانوي (واړه نور د لمر الخ) د عارفانو د عرفان پای دغه دی چي خان ويلي دي :-

يار مي هسي رنګ ځائي وكړه په سترګو
چي و هر لوري ته ګـــــــورم واړه دی دی

دا دی د رياضت او تصوف او مجاهدې او سير آخر، چي يوه بل عارف هم ويلي دي :-

در هر چه بنګرم تو پـــديدار بودهْ
ای نانموده رخ تو چه بسيار بودهْ

فنا :

فنا د تصوف مهم مقام او د سنګرو ډكه لار ده، څو انسان دا لار پرې نه كي د وحدت مقام ته نه سي رسېدای. شېخ عطار قدس سرهُ وايي : (التوحيد اسقاط الاضافات) ، صوفيان د ځان فناعين فنا بولي، او د (موتوا قبل ان تموتوا) مطلب هم دغه ګڼي ، فنا په مجاهده سره مونده كيږي او ډېر زيار غواړي، چي انسان تر خپلو ټولو طبيعي خواهشو تېر سي، خوشحال خان دا د تصوف مقام داسي ښيي :-

همېشه كه ژوندون غواړې درته وايم
همېشه كوه د نفس سره جــــــهاد !

ketabton.com - The Digital Library

خان د وحدت د لارې سلوك تر هغو نه مني څو سړی نفی د ماسوی الله ونه کي :-

بيا ها له يګانګي له حاله لاف کـړه
که د غير انديښني له زړه خرج کړې

بل ځای دا مجرا په دې ډول څرګندوي :-

که دا خپل صورت دې نيست په عشق کي نن کړی ای خوشحاله
بيا دې ځان د هستی لاف کړه وايه زه هم هســـت د ده يم

مړينه او ژوندون :

لکه چي نور انسانان مرګ ته د بيرې په سترګه ګوري، بالعکس متصوفين بل نظر ورته لري، دوی مړينه عين ژوندون ګڼي، او وايي چي د انسان روح د عالم قدس سره کار لري چي بدن مړ سي، نو روح خپل مرکز ته صعود کوي، مولانای روم په مثنوي شريف کي دغه مسئله ښه اوڅاروي:-

اين بقاها از فنـــاها يافـتی
از فنا پس رو چرا برتافـــتی
در فناها اين بقاها ديـــــده
بربقای جسم چون چسپيده

صوفيه تل د مړيني په ارمان ژاړي او خپل مرکز ته ارتقا غواړي :-

بشنو از نی چون حکايت ميکند
وزجدائی ها شـــــکايت ميکند
کز نيستان تامـــــرا ببريده اند
از نفيرم مرد و زن نالـــيده اند

خوشحال خان هم لکه پاخه صوفيان د انسان مرګ وصول د ښاڅکي و يم ته بولي، او وايي :-

په څه شان راغلم په څه شان درومم
قطره چي ښله سي درومي بيا يم ته

ځکه چي په مرګ کي روحاني ارتقا ده، نو مرګ تر ژوندون ښه دی، ولي چي توره اوسپنه د هنداري په څېر روڼيوي.

چار د مرګوتي معايـــــــنه ده
ښه تر ژوندونه هر آئـــــينه ده
پښ تېشه ماته کا آئينه سازه کا
چي تر تېشه نه ښه آئـــــينه ده

خپلوي او مينه :

تصوف د خپلوۍ او ميني دنيا ده د صوفي په نظر کي دنيا د قدرت د جمال مظهر ده، نو چي دی د حقيقت په

ketabton.com - The Digital Library

سترگو وگوري، هر ځای د هغه جمال تجليات او انوارويني :-

چشمی داری و عالم در نظر است
دیگر چه معلم و کـــــــتابت باید

نو ځکه د صوفي په نظر کي دنيا ټوله محبوبه ده، د هيچا سره دښمني نه لري ، حافظ په دغه مرغ د کونينو سره په روغه کي دی :-

زیمن عشق بکونین صـــــلح کل کردم
تو خصم باش و زما دوستی تماشا کن

خوشحال خان چي دې مقام ته راسي نو وايي :-

له دو اويا مذهبه سره به ســــــاز وکړي له دله
خوشحال که خبر سي په تحقـيق د عشق د کېشه

خوشحال خان له دغه متصوفانه فکره يو اجتماعي فکر هم مومي، او د بشر پر ګندو او د انسانانو پر ډول ډول اختلافاتو افسوس کوي، او

وايي :-

يو يې اصل سره دوه اويا مذهبه
خدايه څه بنی آدم فريق فريق سه

اخلاق :

د تصوف ستنه اخلاق دی، تزکيه د نفس او سموالی د اخلاقو خو و صوفي ته لومړۍ وظيفه ده، خوشحال خان خو د اخلاقو و سمون ته ډېر اهميت ورکوي، د ده کلام اکثر اخلاق دي، رضا، قناعت، صبر، خاکساري، درويشي، انزوا، د وګړو چوپړ، په ورين تندي ژوندون، پته خوله والی، تحمل او نور ټوله ښه اخلاق ده په خپل کلام کي ستايلي او توصيه يې په کړې ده، چي تاسي بې په مطالعه کي د کتاب ووينی.

پښتون خوشحال خان:-

هر ملت ځانته ځيني خواص او مزايا لري، چي هغه نو مايه د افتخار د ده وي، د هر ملت پسيکولوژي (روحيات) بېل دي او اخلاق او دودونه يې له نورو څخه جلا دي. چي په هغو سره پېژندل کيږي او په هغو اخلاقو سره لوړيږي، يا کښته کيږي !

د علم الروح پوهان خو دغه اخلاق او مزايا او ملي خواص د ملتو د ژوندون ستنه ګڼي او وايي چي هيڅ ملت بېله خپلو ښېګڼو ژوندی نه پاتيږي:-

انما الامم الاخلاق ما بقیت
فـــان ذهبت اخلاقهم ذهبوا

پښتون خو يو اصيل ملت دی او هر کله پخپلو ملي ښېګڼو ژوندی دی، د پښتون ملت او ملي خواص ټوله پښتنواله

ketabton.com - The Digital Library

بولي، او په پښتنو کي پښتنواله مخصوص اصول او قوانين لري، د پښتو لار د پښتنو زوړ اجتماعي ميرات دی، پخوانو پښتنو ټولو تر دغو اصولو لاندي ژوندون کاوه، خوشحال خان خو د پښتنو اديب دی، نو د ده کلام هم له پښتنوالي ډك دی، د پښتو او پښتنوالي خواص او مزايا خورا ډېر دي، چي جلا کتاب غواړي، مگر موږ دلته د خوشحال خان د وينا د پښتنوالي خوا ښکاره کوو:-

(۱) پښتون خو فطرتاً په اخلاقو او اجتماع کي عاجز دی، او بې ځايه کبر نه لري، مگر دا تر هغه وخت چي څوك د ده پر حقوقو تجاوز ونه کي، د پښتنوالي حکم دا دی، چي پښتون پر ځان باندي د بل تعرض نه سي منلای، خوشحال خان دا د پښتو لار داسي ښيي :-

که په تــوره يې جواب ورکړې مردي ده
چي وجود دي څوك آزار کاندي په چوب

(۲) په گرانو چارو او مشکلاتو کي ټينگار او ثبات د پښتنوالي لوی رکن دی، پښتون سر بايلي مگر ميدا نه پرېږدي، خوشحال خان پخپله هم د دې ميدان زمری دی، ده اويا کاله په پښتنواله د ډېرو ناورينو سره د زمري په څېر مقابله کړې ده، دی وايي :-

پر جــهان د ننگيالي دي دا دوه کاره
يا به وخوري ککرۍ يا به کامران سي

دی دومره پر ځان ويسا او اعتماد لري، چي فقط ځان د ټولو مصائبو په مخ کي کافي گڼي :-

د مـــــــزريو مړنتوب په لښکر نه وي
مې يې هر کله يوازي په خپل ځان سي

دی د مقصد په لار کي تر دې حده د زيار طرفدار دی :-

تر مطلوبه پوري شرط د رسېدو دی
که تـــــــامه لار په وينو سي آلوده

پښتون د هر راز مشکل په مقابل کي نه ښايي چي د همت لار پرېږدي:-

که اسمان دي د مزري په خوله کي ورکا
د مزري په خـوله کي مه پرېږده هــــمت

خوشحال خان د مغلو په مقابله ډېر ټينگار وکړ، په پای کي چي د هغو په لاس کېووت، هم د ده د پښتنوالي غرور او د نفس لوړتيا د هغو مظالمو نکړه ور ماته، بلکي له بنديخانې څخه د مغلو هم خپلو زامنو ته ډاډ ورکوي، د ده حماسي افکار دلته ښه څرگنديږي چي تاسي دا منظوم مکتوب ولولی:-

په مردن پـــــــروادار نه يم
په زندان پروادار څــــــه يم
اشرفخان دي راته کښــــلي
څه خو خوښ په خط د ده يم
پنځه مياشتي يم په بند کي

ketabton.com - The Digital Library

بابا ډېر ډاډه پـــــــه زړه يم
زويه ما خو غم د تا كـــــــړ
چي ته ښه يې زه خو ښـه يم
چي فلك سره ســـــــر باسي
په همت كي هــــــغه زه يم

دا مكتوب په بند كي خان د خپل زوی اشرفخان په جواب كي ليكلی دی، خوشحال خان هغه زړه چي د مشكلاتو په مخ كي ولوېږي، د سره زړه نه بولي :-

واړه زړونه فراغت وي په ښادي كي
چي په غم كي مردانه سي زړه هغه

(۳) رشتيا :-

په پښتنواله كي رشتا ډېر اهميت لري، درواغجن ته پښتون نه ويل كيږي، خوشحال خان د رشتا په لار كي و هر راز تاوان ته ولاړ دی، كه څه هم په رشتيا كي خلك د ده سره ميرځي كوي، مگر دی تر رشتيا نه تېرېږي :-

چي ځوان وم دا يم زوړ سوم په رشتيا رشتيا خبرو
عالم د ځان دښمن كړم كه دا عيب دی هم دي وي

خان د درواغجن خوله اصلاً خوله نه بولي، د ده په مذهب او د پښتنوالي له پلوه خوله هغه ده چي رشتيا وايي :-

چي دروغ تر خوله وباسي كله خوله ده
چي رشتيا تر خوله وباسي خوله هغه

(٤) ننگيالي توب او مېړانه :

ننگ او مېړانه هغه شيان دي چي د پښتنوالي ولي پكي ولاړي دي، كه دغه نه وي پښتنواله هم قطعاً نسته، پښتون د ننگي پر لار، سر وركوي اما بې ننگي نه سي منلای:-

په تور توپك ويشتلی راسې
د بې ننگۍ احوال دي مه راځه مينه

د پښتنوالي دا مزيت او د پښتنو دا خاصه هغه ملي مميزه ده چي د دوی ثانوي طبيعت گرزېدلی دی، د پښتون ژوندون چي په ننگه او پښتو او مېړانه، نه و، داسي ژوندون ژوندون نه بولي :

ورځه ورځه تر دكن تېر سه
د بې ننگانو تر ژوندون ښه دي مرگونه

خوشحال هم د ننگي د لاري لېونی دی، د ده كلام د پښتنوالي دا خاصيت په ښه ډول تشريح كوي، دی د پښتو د مېړاني حقيقي معرف دی، لكه چي وايي :-

ketabton.com - The Digital Library

ننګيالي د ننـــــګ له پاره
په هر څه لـــــــــګوي اور
سر په باد د ســــړي پرېوزه
چي يې نه وي ژوندون نور
چي په نام و ننګ اړ نه وي
که تل ژوي مـــــخ يې نور
سر په دار لك سوی ښه دی
نه لك ســـــــوی پر پېغور

د ننګ سره دا تړلې ده چي د سړي همت به لوړ وي، او طمع به نه لري، خوشحال خان هم د پښتنوالي د ننګ په دنيا کي ډېر مستغني دی، د ده په نظر خپله غړکه تر سلطنت هم ښه ده :-

چي سړې شنوبې يې څښم په وخت د اوړي
بادشاهي د اورنـــــــــــــګزېب زما غړکه

خوشحال خان د پښتنوالي د زاړه عظمت او په هند کي د لودينانو او سوري پښتنو د شاهنشاهۍ په ياد هر وخت د حسرت اوښکي تويوي، او پښتنو ته د خپلو ورکو اخلاقو او ښېګڼو توصيه کوي :-

د بهلول او د شېرشـــــــاه خـــــبري اورم
چي په هند کي پښتانه وو بـــــــــادشاهان
شپږ اوه پېړۍ يې هسي پـــــــــادشاهي وه
چي په دوی پوري درست خلـك وه حيران
يا هغه پښتانه نور وه دا څـــــــه نور سول
يا د خدای دی اوس دا هسي شان فرمان

پت په پښتو کي يوه جامعه کلمه ده، چي لو لمن لري، پښتون پر خپل پت سر ورکوي، خان وايي :-

سر دي درومي مال دي درومي پت دي نه ځي
د سړي د چاري کل خـــــــــــوبي په پت ده

يا :

چي د ننګ په چارو نر نه دی خوشحاله
که يې نر ويني په سترګو هـــم ماده ده

يو وخت د خان زوی چي نظام يې نوم و، مړ سو، خان د ده مرثيه په (٦٠٢) مخ کي ويلې ده، اما ډېر افسوس کوي چي دا ځلمی کشکي د ننګ په لار کي مړ وای، ولي چي د تلتك مرګ د پښتانه له پاره پېغور دی:-

کشکي ځوان د پښتانه په ننګ کي مړ وای
نه چي ګور لره روان ســـــــــــو له تلتکه
چي د قـــــام په ننګ کي ومـــــړ هـــــغه زويه

ketabton.com - The Digital Library

په عالم کي د خـــــپل پلار غاړه کا لـــکه
نو په پښتنواله کي هغه مرگ چي د ننگي په لاره کي وي ډېر ښه دی.

خوشحال خان دنيا او ژوندونه ټوله ننگ گڼي، که پت نه وي ژوندون هم نسته، او د پته سره ژوندون که څه هم خوار وي، مگر ساری د پاچهۍ دی :-

جهان شرم نام و ننــــــگ دی
که دا نه وي جــــهان ړنگ دی
چي خوشحال باندي ناستي کا
دا پـــــوزی نه دی اورنگ دی

(٥) بدائي او تمول :

په پښتنواله کي بډايي او تمول خاص د دغه له پاره ده چي نور استفاده څني وکي، بخل او کسکی په پښتو کي نسته، پښتون د ماله سره له دې پلوه مينه لري چي په نورو يې وخوري، خان خو هم اباً عنجد سخي او غني سړی و، ده د خدای کوټه مال ټوله د سخا په لار کي صرف کړی دی، دی وايي :-

چي گټل خوړل بخښل کا ځوان هــغه
چي توره لري د توري خان هـــــــغه
چي يې ته په گېډه وخورې حبطه سي
د مجلس سره چي خوړ سي خوان هغه

د خان په نظر کي بډای هغه څوك دی، چي د ده د ثروت گټه نور اخلي:-

دولتمن سړی هـــــــــغه بللی بويه
چي له سينده يې جدا د چا واله سي

خوشحال خان وايي چي زه د زرو دښمن يم، او يو گړی يې نه پرېږدم، ننگيالی سړی خو خپل دښمن د ځان تر مخه کوي، نو ځکه زر زما له لاسه تښتي :-

زه او زر ســـــره له ځايه غليـــمان يـــو
په جـــــهان کي غليمان سره رغـــيږي؟
چي غليم د مړني په نظر کـــــــــېوزي
نور يې زړه د ده و مرگ ته پړکـــــــيږي
شاه زلمی به خپل غليم کا تر ځان وړاندي
و نامرد و ته به سل حـــــــــيلې دريږي

... الخ ... ص ٤٧٨

دا وه ځيني خلص مواد چي موږ د پښتون خوشحال خان تر عنوان لاندي راوړه، ځکه چي دا مضمون ارته لمن لري، نو مو د اختصار په سبب لنډ کی، البته پخپله ويونکي به هم د خان په کلام کي د پښتنوالي ډېر مزايا مومي.

ketabton.com - The Digital Library

توريالی او جنگيالی خوشحال خان :-

خوشحال خان محض ويونکی او يوازي شاعر نه دی، بلکي د ده د قول سره عمل او د ګای سره کړن ملګری دی، نو لکه دی چي په ويلو او شاعري او ادب کي، پلار او مشر ګڼل کيږي، دغسي هم په حرب او توره کي سردار دی، توريالي توب د پښتنو په خټه اخښلی دی، پښتون چي توريالي نه و، پښتون نه دی. پښتون د وسلې او توري سره ډېره مينه لري، معشوقه هم د عاشق په توريالي توب نازيږي :-

توري به نه کړي نو به څه کړي

چي دي شيدې د پښتنې رودلي دينه

پښتنه مينه د بې زړه او بې توري مين عشق پيغور ګڼي :-

له سپيني توري نه دي ترپلود

پر بېګنۍ در کړې خوله پښېمانه يمه

خوشحال خان خو حقيقي پښتون دی، نو ځکه توريالی دی، او دی د خپل عصر يو نامور عسکري قايد ګڼل کيږي، هغه جنګونه چي ده

د مغولو د شاهشاهۍ د لښکرو سره ګړي دي، مشهور دي، د ده

حربي او جنګي احساسات خورا تاوده او آتشين دي، او د عمر ډېره برخه يې په جنګو کي تېره سوې ده، او په اکثرو جنګو کي يې ټپونه اخيستي دي.

د خان کلام جنګي او حربي برخي لري، او د توريالي توب په ستاينه کي داسي ويناوي لري چي د پښتنوالي ترجماني يې کوي :-

کل ګټنه ده د تــــوري

که کابل دی که کشمير

مېړني دي چي ياديږي

په ســــــندرو هم په وير

خان د حرب علمي روح لري، او هر ځای پخپله د خپل لښکر سره يو ځای په جنګ کي درېږي :-

د تورو په ميدان کي چي سودا وي د سرونو

هغه زمان مي ګوره تل به سور وي زما آس

خوشحال خان د جنګ په ميدان کي د توري له پرهاره خوند اخلي، او دغه د مېړاني محك ګڼي :-

کله مېړني دي چي د توري په ميدان کي

دی د تېرې توري په پرهار نه وي محفوظ

يا :-

چي څرګنده سربازي كـــــاندي د تورو

زه خوشحال خټك تر هسي هنر جار سم

ketabton.com - The Digital Library

توريالی سړی هغه دی، چي د جنګ خوړې خبري او ساعت يې پر تريخ نه وي، بلکي د جنګ له ميدانه خوند اخلي، د خان د خوښۍ وخت خو هم د جګړې وخت دی :-

د خوشحال خټك خوښي په هغه وخت ده

چي بريښنا وسي د تـــــــــورو او د غرو

خوشحال خان خپله ازلي برخه د توري ګڼي، او په دغه برخه ډېر خوښ دی :-

بله بخره به په زور له چـــــا وانخلي

د خوشحال بخره چي توره ده له ځايه

د پښتون زوی چي وزوکيږي، کلی او کور او قام ټوله په خوښ وي، په کلي کي د يوه مېړه د زيات توب د زيري نارې وسي، ټوله په دې خوښ وي، چي يو د توري مېړه مو زيات سو، دا ملي خصيصه د پښتنو پر توريالیتوب ښه دلالت کوي خوشحال خان دا ملي روح په دې بيت کي ښه ښيي :-

يا د ښو زويو ســـــــندري دي د زوو

يا د توري په ميدان کي هوی های دی

د توريالي ملت په ملي اشعارو کي د دوی د حماسته احساسات او افکار ښکاره وي، د عربو اشعار دغه مزيت ډېر لري، شاعران يې خپل توريالیتوب ستايي (السيف والخيل والبيداء يعرفنی)، د پښتون شاعر خوشحال خان حماسي افکار هم د ده په وينا کي ځرګنديږي، لکه چي وايي:-

لا په خوب کي په لـــــړزه پرېوزي له کټه

چي د چا تر غوږ زما د توري شرنګ سي

يا :-

په هغه هنر کي تېنګ اوسه خوشحاله

هر هنر چي ســـــپاهي لري په زړه کي

يا :-

د افغان په ننـــــګ مي وتړله توره

ننګيالی د زمانې خوشحال خټك يم

د پښتنو په نظر کي تر دغه لوړه د پېغور خبره نسته، چي سړی له جنګه تښتې او مردك پر شا وخوري :-

هغه هيڅ مـــــېړنی نه دی

چي به توره په قفا خوري

توره او د جنګ قوه خو په هر وخت کي ښه ده، او ډېر عزت او اعتبار لري ، بشريت د دې قوې تابع دی، يو عرب شاعر وايي :-

السيفُ اصـــــدق انباء من الکتب

فی حده الحد بين الجد و اللعب

خوشحال خان هم د توري د اقتدار ستاينه داسي کوي :-

ketabton.com - The Digital Library

چي په توره ترکـــــــتازي کا
هغه هر کله کامــــــــګار دي
چي يې زړه نه وي د تـــــوري
هغه زړونه څه په کـــــــار دي
مور دي نه سي بانــــدي بوره
چي مېږونه د کـــــار زار دي
ځوك چي سته تر شرقه غربه
د تورزنو خــــــدمتګار دي

په بل ځای کي خوشحال خان خپل زوی ته داسي نصيحت کوي :-

که دي نقش د توري کښني راته غـــــوږ کړه
کامروا به سې هالــــــــــه له خپله کامه
ښه ځوانان به خپل هوډ پرېښږدې لـــه لاسه
که يې سر سي د خــــوني مزري تــــر زامه
که تل توري غشي خوري ماتي د جنګ وړي
مرد به سوړ نه سي په زړه له انتــــــــقامه

په دې رباعي کي خان د پښتنوالي جنګي روح ښه ښکاره کړی دی:-

زويه ورور مه سه چي ځـوانمرد نه وي
مرد د ټيکلي مـــــــرد د نبرد نه وي
مېږه يې مه بوله ښځه پرې نوم کېږده
چي د جنګ غشی ورباندي ورد نه وي

چي مين پر وســـــــله نه وي
مرد دي نه وايي خـپل ځان ته
لاس دي سره کا سترګي توري
ځان دي وجوړوي ځـــــوان ته

خوشحال خان علاوه پر نورو جنګو تر خپل بند وروسته چي وطن ته راغی د عمر تر پايه يې د مغولو د لښکرو سره سخت سخت جنګونه وکړه او تر پايه د پښتانه په څېر د مغولو سره د خپلي آزادۍ له پاره وجنګېدی، او لوی لوی جنګونه د ده په قيادت وسوه، چي دی يې په خپله په يوه قصيده کي چي په ١٠٨٦ هـ کي يې په برمول کي ويلې ده، داسي شمېري : د تهتر په جګړه کي ده د مغولو[٣٩] زره عسکر قتل او تاراج کی، د ميرحسيني، د نوښار، د ګنداب، د خاپس جنګونه يې مشهور دي، تفصيل يې په ٥٩٢، ٥٩٣ مخو کي وګورئ. د دې حماسي قصيدې په پای کي خپل حربي احساسات داسي ښکاره کوي :-

ketabton.com - The Digital Library

ساقي راسه ډکي ډکي پيالې راکـــــړه
چي د ميو په مستي کي سم ســـرشار
پښتنو زلميو بيا لاسونه ســـــــــره کړه
لکه باز منګ لي سرې کا په خپل ښکار
سپيني توري يې ګلګوني کړې په وينو
په اهاړ کي شګفته ســـــــــو لاله زار

خوشحال خان په حيث د يوه جنګي قايد، د مغولو پر لښکر باندي سخت يرغالونه کړي او خپل جنګي د پښتنوالي روح يې غليمانو ته څرګند کړي دي :-

تر اورنګ پاچا مي ويوست
تاو د بند او د زنـــــــــــدان
نقش مي کېناوه د تــــوري
په هندو په مســـــــــــلمان

د ده نور حماسيات او عسکري افکار او جنګي کارنامې به د ده په کلام کي خاص بيا د قصايدو په برخه کي وګورو.

رند خوشحال خان:-

په مشرقي شاعري کي رندانه اشعار او فکاهي مضامين خورا ډېر دي، دا ګويا د مشرقي شاعرۍ يو ټوك دی، په پارسي کي له زړو اديبانو څخه تر متأخرينو پوري اکثر داسي اشعار لري، چي کله کله تر رندۍ هم اوړي. د انوري اشعار په قدماوو کي د قاآني او جلال الملك او نورو فکاهي شعرونه ډېر دي.

په حقيقت کي خو شاعري د طبيعت ترجماني ده، شاعر قلبي واردات په الفاظو سره منظوم کوي، نو انسان خو مختلف احوالونه او اوضاع لري، البته په هر حال کي چي شعر ويلی سوی وي، د هغه حال تصوير دی، سعدي د انسان حال ښه بيانوي :

ګــــــــهی برطارم اعلی نشينم
ګهی بر پشت پای خود نه بينم

د خوشحال خان په کلام کي هم رندانه او فکاهي مضامين ډېر دي، ممکنه ده چي ځيني خلك به يې دغسي اشعار خوښ نه کي، مګر موږ د دې له پاره دغه اشعار د ده له کلياته نه دي ايستلي چي يوه مکمله نسخه منځته راسي.

ځکه چي د ده اشعار هره خوا لري، نو البته هر څوك به پر "خذماصفا ودع ما کدر" کتنه پکي وکي، اما که څوك دغسي اشعارو ته د عيب په نظر وګوري، نو به دا ادبي سهوه وي، ولي چي د هيڅ اديب کلام له دغسي شعرو څخه خالي نه دی، که چا د مثنوي شريف قصې او د انوري، سعدي حتی د بيدل هزليات ليدلي وي نو به زموږ خوشحالخان هم نه پړوي.

ketabton.com - The Digital Library

وطني خوشحال خان :-

د وطن مينه او د خپلي خاوري محبت لکه چي د انسان په خټه کي سته، پښتانه خو په خاص څېر د وطن سره مينه لري، دوی متل کړی دی چي : " هر چاته خپل وطن کشمير دی".

خوشحال خان هم د خپله غره سره ډېره مينه لري د ده عمر د وطن د خاوري په ساتنه کي تېر سوی دی او ځان يې پر دغه خاوره وژلی دی. خوشحال خان ډېر وختونه د خپلي خوږې مېني په بېلتون ليري په هند کي تېر کړي او د وطن غوښتو په تور د وطن د غرو او ونو او ګلستان په ارمان خورا د وير نارې وهي ، د ده زړه د وطن د مېني خوږمن دی، د بېلتانه سندري او کوکاري ځني خيژي :-

کـــه يو ځله مي رسيد وسي تر سينده
نور دي مه وينم په تورو سترګو هنده
نه به سترګي د سړي په ما خوږې سي
نـــه يې مــــاته په اوبو سي د چا تنده

خوشحال خان بېله خپله وطنه پر هيڅ ځای کي نه خوښيږي :-

د خوشحال د زړه خوښي نه سي بې سرايه
خپل وطن يې پر هــر چا باندي کشمير کړ

خوشحا لخان د هند له بنديخانې څخه خپل وطن ته داسي سلامونه او د زړه احترامات استوي :-

که ګذر پر خيرآباد وکـــــــــــــړې نسيمه !
يا دي ګښت وسي د سرای د سيند پر سيمه
په وار وار سلام ځـــــــــما ورته عرضه کړه
ورسره ځما د لـــــــــــــــــوريه څو تسليمه

... الخ ص ۲۳۷

خوشحال خان له بنديخانې څخه خپل د زړه اور او د بېلتون نارې او غلبلې تل وطن ته را استوي، او خپلي اوښکي د وطن په ياد بهوي :-

د ښو اوښي مي ويني سي ترې څـــاځي
دا د تن جامه مي نه وي د اغـــــــوستو
دا غزل چي د خوشحال ورسي تر سرايه
ښه ياران به يې نارې وکا په لــــــوستو

وطن خو ګران دی ولي چي هلته سړی زوکړی وي او د هغه ځای په اوبو او هوا لوی سوی وي، خاص بيا هغه وخت ډېر ګران دی چي د سړي خواږه خپلوان او اشنايان هلته وي، يو عرب شاعر دا وطني فلسفه داسي ښيي :-

و من مذهبي حُب الديار لاهلها
وللناس فی ما يعشقون مذاهب

خوشحال خان هم دغه فلسفه په ښه ډول څرګندوي :-

ketabton.com - The Digital Library

چي پکي خـــواړه يـاران دي
ښېښور تر هر ديار ښـــــــــه
ښه په هند کي چـــنباګل دی
تر دا ګل د وطــــــــن خار ښه
د سرای قدر نور چـــــا نه زده
په خوشحال دی تر فرخار ښه

خوشحال خان په هند کي اوسي، د دې ځای حيات د ده په نظر کي يو دوزخ دی، د وطن په ياد داسي ژاړي :-

نور جهان سقر سو باندي سرای دارالقرار دی
کله به خوشحال دارالــــــــقرار لره وردرومي

د خوشحال خان وطن د ښتونخوا يو سپېره غر دی که څه هم دا ځای نور څوك نه خوښوي، مګر د ده په نظر کي داسي قدر لري :-

د وطن ونې چندڼ اګـــــــر دي
خاوري يې واړه مښکو عنبر دي
که سرای و نورو وته سنـــګړ دی
کاڼي يې واړه ماته ســره زر دي

خوشحال خان د مغولو د لښکرو او جګړو څخه په وطن کي ډېر په تنګ دی، د هغو د جهانګيری حرص دا سپېڅلی ښتون په خپل غره کي هم نه پرېږدي، مګر دی د وطن حب دومره لري چي هيڅکله خپله خاوره غليمانو ته نه سي پرېښوولای:-

درزی لا ګرز لري غچي ســـوزن لري
يو جمدر ګوټی خوشحال خـيرن لري
کوچ يې آسان دی مشکل هيڅ نه دی
غم د يارانو درد د وطـــــــن لـــري

په دې ډول خوشحال خان يو حقيقي وطن دوست او پر مېنه مين ښتون دی :-

ښتني جوني دي زلفي باد ته نيـــــسي
چي شمال يې بوی راوړي په رنتبور کي

سياح خوشحال خان :-

خوشحال خان يو سياح او جهانديده سړی دی، دی په ټوله هند کي ګرځېدلی او د مشرق په ډېرو ځايو کي يې سياحت کړی دی، د ده تجربه او توريالیتوب او ادبي اقتدار هم په دغه سبب ډېر دی، پخپله وايي :-

ketabton.com - The Digital Library

کوم ملك دی له ما پاته چي مـــــــي پل نه دی پر ایښی
هر ځای به ورته یاد کړم که څوك سته سیاحت کړونی

د ده اشعار اکثر په نورو ځایونو کي ویل سوي دي، چي دا نو د ده جهانگردي راښیي، مثلاً په (١٠٨٠ هـ) کال چي دی په کابل کي و، یوه بدله یې ویلې ده، چي په (١٣٧) مخ کي سته، هلته وایي :-

پوره زر اتیا کلونه په کـــــــابل کي
دا غزل مي پر بیاض باندي تحریر کړ

په دغه ډول خان یو جهاندیده او سیاح سړی دی.

مؤلف او لیکونکی خوشحال خان :-

خوشحال خان که څه هم د عمر ډېره برخه په جگړو او کشمکش کي تېره کړېده، او د توري د میدان بریالی او نامتو قاید دی، دغسي هم په علم او ادب کي ښه نوم لري، دی د پښتو ژپي پلار گڼل کیږي، او ډېر کتابونه یې لیکلي دي، د ده کلیات او اشعار تر (٤٠) زرو بیتو پوري رسیږي او نور ډېر تالیفونه لري، چي اوس متاسفانه ورك دي. د اروپا مستشرقین تر سل جلدو پوري د ده تألیفات گڼي او مسټر راورټي یې تألیفونه (٢٥٠) بولي[٤٠].

خوشحال خان د پښتنو تاریخ لیکلی او پارسي انوار سهیلي یې په پښتو د عیاردانش په نوم ترجمه کړی دی، او یو جلد کوچنی کتاب یې متفرق دیني مضامین لیکلي دي[٤١].

خوشحال خان د یادداښتو کتاب هم لري، چي افضل خان د ده لمسی په تاریخ مرصع کي حواله ورکوي[٤٢]. دغسي هم ده فضل نامه (د توري او قلم پر نزاع) لیکلې ده، او فرخنامه او ریاض الحقیقت هم د ده تالیفونه دي، چي اوس بالکل کمیافت دي[٤٣]. نور د ده کتابونه او تألیفونه دا دي :

باز نامه : چي د باز او د ښکار بحث دی.

هدایه : له عربي څخه پښتو سوې ده.

آئینه : مذهبي ابحاث دي، له عربي څخه په پښتو.

دستورنامه : د بگړۍ په باب کي ده.

صحت البدن : حفظ الصحه او طب دی.

دغسي هم راورټي انگلیسي مستشرق لیکي چي خوشحال خان یو راز مختصر نویسي او رزم نویسي ایجاد کړې وه، چي فقط د ده په کورنۍ پوري مخصوصه وه، بل څوك نه په پوهېده او نوم یې "زنځیري" و[٤٤].

په دې ډول خان یو زبردست لیکونکی او مؤلف و، افسوس دی چي د ده آثار ورك سوي دي.

د علم او ادب کورنۍ :-

خوشحال خان یوازي د پښتو ادب خادم نه دی، بلکي د ده د ادبي مکتب شاگردان او د ده د کورنۍ افراد هم اکثر فاضل او ادیبان پښتانه وه، د ده زامن او لمسیان او نور د کورنۍ سړي ټوله د علم خاوندان او د ادب د میدان سړي وه، چي د پښتو ژبي و ادب ته یې لوړ لوړ خدمتونه کړي دي، راورټي وایي چي : د دې علمي کورنۍ ښځي هم ادیباني

ketabton.com - The Digital Library

وې، او دېوانونه د شعر لري، د خوشحال خان يوه ښځه چي د اشرف خان هجرې مور وه ، مشهوره شاعره او اديبه پښتنه وه، چي اشعار يې سته. د دې ادبي كورنۍ خدمات او علمي كارنامې ډيري دي، بهرام خان د خان زوی ښه ليكونكی و، پخپله خان وايي :-

عطارد دي نور قلم له لاسه كېږدي
چي په دا خوبي بهرام انشاء املا كا

نور د خان د كورنۍ مشهور ادباء او شعراء دا دي :

(۱) اشرف خان :

هجري يې تخلص او د خان زوی دی، لوی د شعر دېوان لري، چي يوه برخه يې راورتي په گلشن روه كي چاپ كړې ده، او د ده د شعررونه قريحه ښه ځني څرگنديږي، دی په ۱۰۹۳ هـ كال د مغولو لښكرو په بېجاپور كي د دكن بندي كی، او پسله لسو كالو حبسه هوري د وطن په بېلتون كي مړ سو، دی وايي[٤٥] :-

بې وطنه تنها پروت يم په غــــربت كي
نن له ما سره همدم د صــــــــنم غم دی
د هيواد اشنا په سترگو لـــــــيده نه سي
كه په خوب راته حاضر سي بس كرم دی
قاصدان له روهه نه راځي مدت ســـــــو
ســــــــــلام باد رارسوي منت يې تم دی

(۲) عبدالقادر خان :-

د خوشحال خان زوی دی، چي په پښتو كي ښه ويل او لوی دېوان لري، ده د سعدي گلستان په پښتو په نوم د "گلدسته" ترجمه كړی دی، او بحر خفيف كي يې د جامي يوسف و زلېخا هم نظماً ليكلې ده، د دغو كتابو يو څو برخي مستر راورتي په گلشن روه كي چاپ كړي دي. يوسف و زلېخا يې په (۱۱۱۲ هـ) تمام كړی دی. مستر راروتي د "پښتو شعر په انتخاب" كي دی د (٦٠) كتابو مؤلف بولي، د آدم خان او درخانۍ كتاب هم ده ليكلی دی. عبدالقادر خان مقتدر اديب دی، چي د خپلي كورنۍ روڼ ستوری گڼل كيږي، دی وايي :

زه ختك د يار په غم تازه ســـــــوم
غوريه خېل رحمان كه سو ورځني ستړی

(۳) صدر خان :

د خان زوی و، تخلص يې صدر دی، دېوان هم لري، د نظامي خسرو او شيرين يې پښتو كړي دي، دی د عشق يو سبق د دنيا او مافيها له پاره كافي گڼي :-

د عشق يو سبق كافي دی
نور د كل جهان دفتر هيڅ

(٤) سكندرخان :

ketabton.com - The Digital Library

د خوشحال خان زوی دی چي د مهر او مشتري مثنوی يې ليکلی، او د ديوان خاوند دی، دی وايي :-

مغني گوتي په زيږ ږدي پـــــــــــه بم هم
هم ساقي ســـــــــــته هم بهار و صنم هم
که ناستي د يار د کوی په خاورو مومي
باغ بهار د سکـــــــــــــندر دی ارم هم[٤٦]

(٥) گوهرخان :

د خوشحال خان زوی او خاوند د ديوان يو ښه اديب دی.

(٦) افضل خان :

د اشرف خان زوی دی چي تاريخ مرصع يې ليکلی دی، بل تألیف يې علم خانه دانش او بل کتاب يې اسم کوفي دی[٤٧].

(٧) کاظم خان :

متخلص په شيدا چي د افضل خان زوی او د خوشحال خان کړوسی دی، شيدا هم د ديوان خاوند او مبتکر اديب دی، چي په (١١٣٥ هـ) کال زيږيدلی او په کشمير او سرهند او رامپور کې عمرونه تېر کړي دي، شيدا خوږ کلام لري، او د هند د محبوبانو ستاينه داسي کوي :-

په هندي اداء يې وکړې په ما چـــاري
زه شيدا په زړه ساده د روه افغان يم

(٨) علي خان :

هم د خوشحال خان له کورنۍ څخه دی، لوی ديوان لري، زبردست شاعر دی، دا بيت له ده دی :-

زه درپسي درست شپه پټ ژاړم لـــکه پرخه
ته سبا خندان لکه گل واز گريوان د چا يې؟

لنډې دا چي له دغي کورنۍ څخه د پښتو زبردست او پياوړي اديبان وتلي، او هغه خدمت چي دې کورنۍ پښتو ته کړي دي، بل چا نه دي کړي.

د خوشحال خان ادبي شهرت :-

خوشحال خان د پښتو شعر پلار او لومړی استاد گڼل کيږي، خوشحال خان يوازي پښتانه نه پيژني، بلکي د اروپا محققين او پلټونکي پوهان يې ښه پيژني، په ټولو کتبخانو او علمي ځايو کي د ده ديوانونه سته، او څو تنو د ده ويناوي پخپلو ژبو ترجمه کړي دي.

ketabton.com - The Digital Library

اسلامي انسکلوپیډیا د ده په باب کي داسي لیکي :

"خوشحال خان توریالی او شاعر او مشهور خان و، د ده اشعار له وطنخواهۍ څخه ډك دي ... ص ٩٧٦ ج ٢".

دارمسټر فرانسوی مستشرق وایي : "خوشحال خان د توریالي توب او شعر روح ګډ درلود".

ابرهام ګریرسن انګلیس وایي :

"خوشحال خان د خټکو توریالی مشر و، د ده شعر نسبت و نورو شاعرانو ته ډېرخوږ دی".

راورټي وایي :

"خوشحال خان د پښتو ډېر مشهور ادیب دی، د ده اشعار په اروپا کې ډېر خوښ سوي دي، او قدر یې کوي".

سی ای بیدولف د ١٧ قرن په اشعارو کي لیکي :

"خوشحال خان ډېر استعدا او فوق العاده پوهه درلوده، هیڅ مضمون نه دی پاته چي ده په شعر کي نه دي ویلي، د ده اشعار د وطن خواهۍ خوا لري، د حرب، عشق، مذهب، اخلاق او فلسفې څخه ویناوي کوي".

دا وه د اروپا د پوهانو افکار نسبت و خان ته، په پښتو کي د ده شهرت او ادبي منزلت پخپله پښتنو ته ښه اوڅار دي، تر دې حده چي د ده ویناوي د عوامو په خولو کي اوس د متلو پر ځای ویل کیږي، مثلاً :

مه خوشحال وای مه خټك وای مه خاني وای

چې په لاس کي مسـلی وای خو ځوانی وای

وفات او وروستنۍ وینا:-

خوشحال خان د عمر په آخر کي چي ډېر سپین ږیری سو، اپرېدو ته ولاړ، او عزلت یې وکړ، چي عمر یې (٧٨) کالو ته ورسېدی په ٢٨ د ربیع الاول (١١٠٠) هجري کال سم له (١٦٩١ ع) کال سره په ډېره ناکامي وفات سو، او پخپل مسکن کي چي سرای نومیږي د لوړو غرو په لمن کي ښخ سو (٤٧)، د خوشحال خان وروستنۍ وینا او آخرنی وصیت دغه و :

"ما هلته ښخ کړئ، چي د مغولو سیوری مي پر خاوره ونه سي، او د مغولو د سپرو د پښو ګرز مي پر هدیره ونه لوېږي".

د هند فیلسوف علامه اقبال د پښتنو د دې نامتو مشر او ادیب او فیلسوف دا وصیت په دې ډول نظم کړی دی :

کهول تجهـ سی ای همنشین دل کی بات
ده مدفن هی خوشحال خان کـــو پسند
اړا کر نه لائی جهان باد کــــــــــوه
مغل شهسوارون کی ګرد ســــــــمند

خاتمه :-

خوشحال خان دا ډیري پیړۍ کیږي چي تر خاورو لاندي دی، مګر د ده نوم ژوندی دی، او هیڅکله نه مري، ده پښتنو ته د ملیت لار ښوولې ده، ده د پښتنو مړه ژبه ژوندۍ کړې ده، د ده پښتنوالي په نوم قرباني کړې ده، دی د پښتنو

ketabton.com - The Digital Library

لومړی توريالي او عالم او فيلسوف او اديب او ملي سردار دی، که پښتنواله نه وي مړه، که پښتون ژوندی وي، که دا خاوره د پښتانه په نوم ياديږي، د خوشحال خان په نامه به د افتخار څلي درېږي، او د پښتنو ځلمی نسل بې په نوم افتخار کوي، او په خوشحال خان به وياړي.

ما دا کرښې د دې ښاغلي په نامه وليکلې، ګوندي ځلمي پښتانه يې ولولي، او د ده روح ښاد سي.

رحماً الله عليه رحماً واسعاً

همېشه به پرې نارې وي د بلبــــــــلو
دا چي ساز کړ نن خوشحال په ويل باغ

پارسي اشعار :-

خوشحال خان په پارسي کي هم روانه طبعه لري، او خواږه اشعار په دغه ژبه کي وايي، مګر د مليت په مينه دی پښتو شعرونه غوره کوي، لکه چي په خپله وايي :-

پارسي شعر مي هم زده سليقه لــــــــــــرم د واړو
د پښتو شعر مي خوښ سه هر څوك خپل ګڼي ښاغلي

خوشحال خان په پارسي شعر کي کوهی يا روهی تخلص کوي، د ده ډېري پارسي بدلي سته، موږ له پاره د نمونې د ده څو بدلي دلته رانقل کوو:-

پير ما از می پرستی تـــــــوبه فرمايد مرا
الله الله وقت گل اين توبه مـــــــيشايد مرا
هر که از نـــــــــــظارهْ روی بتان منعم کند
پند او گــــــــــــيرم بدل در دل نمی آيد مرا
شوق زلف يار دارم برجنون خــــــويشتن
خودگواهی ميدهم زنجير می بايد مـــــرا
غم چو آتش دل سمندر وار ميرقصد درو
راستی جز غم کنون خاطر نياســـــايد مرا
ازجفای خار بلبل برنميـــــــــــــگردد زگل
چون جفايش بيش بينم مهر افزايد مـــــرا

نام لبت گرفتن شيرين کـــــــــــــــــند دهانرا
خوشوقت آنکه بوسد پيوســـــــــــته آن لبانرا
درد درون دلرا گر درکـــــــــشم بـــــــــپوشم

ketabton.com - The Digital Library

لیکن چه چاره سازم این چشـــم خون فشانرا
هر گفتگو که باشد جز ذکـــــــر روی آن بت
نامردم ار نه بندم زان گفتـــــــــگو زبانرا
مجنون ذکر لیلی فرهـــــــاد و ذکر شیرین
در پیش شان چه خوانی صدگونه داستان را
نوبهار و می و معشوقه و جامست اینجـــا
زهد و پرهیز و ورع را چه مقامست اینجـــا
قصه کوتاه که در مذهب ما ای صوفــــــی
غیر می هر چه بود جمله حرامست اینجـــا
یا رب آن مغبچه؟ را هیچ گزندی مرســـان
که برویش نگران خاص و عوامست اینجا
پیشم از مشك خطادم مزن ای باده فروش
که پر از نگهت آن زلف مشامست اینجـــا
شاه من تند مران رخش که بس مردم شهر
بهر نظارهٔ تو بر در وبامست اینجـــــــــا

ازو دل برگرفتن کارمـــــــن نیست
که از جان سیر گشـتن کار تن نیست
چمن را گر چه گلها بس شــــگرفست
ولی همچو رخت گل در چــمن نیست
مرا گوئی وصـــــــف دهـــــــانم
چه گویم چون درو جای سخـن نیست
من وسودای رویت تا که هســـــــتم
اگر چه خود ترا پروای من نـــــیست
چرا خوشحال را پرسی که چـــــونی
مگر از چهرهٔ او مـــــــــبرهن نیست

حدیث روی او بامن بگوئید
به بلبل از گل و گلشن بگـــــــگوئید
نه آن چشم و نه آن مژگان نه ابروست

ketabton.com - The Digital Library

بلای دین و جان و تن بـــــــگوئید
ز ســـــــــیل اشك من پروا ندارد
دلست این سنگ و یا آهن بـــــگوئید
شب وصــــــل است مو آنجا نـمانده
تو کی گنجی به پیراهن بــــــگوئید
ز لعل شــــــــکرین او نــــــباتی
بکــــوهی میرسد من من بـــگوئید

نیست دمی که نرگست فتنه بپا نمیـــکند
نیست شبی که دیده ام بیتو ژرا نمیـــکند
آنچه رو لعل تو کند آبحیات کی کــــــند
آنچه روز لف میکند مشــــك خطا نمیکند
نگهت زلف مشك بو میـــــــطلبم به آرزو
چون کنم این ترحمی باد صبا نمیـــــکند
وقت بهار میرود بلبل خوشنوا بخـــــــوان
دور نشاط گل چو عمر هیچ وفا نمیـــکند
روهی و جور مهوشان درد و بلای عاشقی
لذت درد یافته یاد دوا نمیــــــــــــــکند

لطف بی حد و بی عدد کــــــردی
اینکه قتلم به تیغ خود کـــــــردی
تیغ تو آب زندگـــــــــانی داشت
کشتی و زنده ابد کــــــــــــردی
دل زمن خواستی و جــــان رادم
جان من باز گـــــــو که بد کردی
چه شرابیست اینـــــــکه روهی را
بیکی جرعه بی خرد کـــــــردی [۴۸]

ketabton.com - The Digital Library

لمن لیکونه

١. مټاریخ مرصع، حیات افغاني، خورشید جهان، فخر افغاني، مرآت الافاغنه.
٢. حیات افغاني.
٣.

سن د هجر زر و پنځوس و
چي شهید سو شهباز خان

٤. تاریخ مرصع او اسلامي دایرآ المعارف.
٥. د اولس قرن اشعار د سی آی بیډولف انګلیس.
٦. حیات افغاني.
٧. هجري لوی ادیب دی، دی وایي :-

بیجاپور هجري په خوب لـــــیدلی نه و
آخر پېښ سي هغه کار چي يې قضا کا

٨. تاریخ مرصع.
٩. شعر العجم ج ٥.
١٠. مغنی اللبیب.
١١. د دوکتور راپوپورټ مبادي فلسفه.
١٢. تاریخ فلسفه د حنا اسعد.
١٣. مبادي فلسفه.
١٤. فلسفآ الاخلاق.
١٥. د ټي جي ډوبوتر د اسلام د فلسفې تاریخ ص ١٥١.
١٦. علم تربیه د نوبخت.
١٧. علم تربیه.
١٨. حیات العلوم.
١٩. کیمیای سعادت.
٢٠. فلسفآ الاخلاق ص ٧.
٢١. د کابل مجله، ص ٧٠٤ ج ٦.
٢٢. علم تربیه ص ١٣.
٢٣. دا عربي بیت هم دغه عقیده ښیي : -
و ما هذه الاخلاق الاتـــــــــبائع
فمنهن محمود و منهن مذموم

ketabton.com - The Digital Library

۲٤. احياء العلوم الدين.
۲٥. بل الانسان على نفسه بصيره و لو القى معاذيره)الآيه(.
۲٦. زبدآ الصحايف.
۲۷. اخوان الصفا ج ۱ ص ۲۳.
۲۸. د علامه اقبال فلسفهٔ عجم ص ۱۰۹.
۲۹. كتاب الهند ص ١٦ ليډن.
۳۰. د خيام كليات الوجود.
۳۱. وګورئ المنقذ من الضلال د حضرت امام غزالي ص ۳۰.
۳۲. فلسفهٔ عجم.
۳۳. وګورئ حجآ الله البالغه د حضرت شاه ولي الله دهلوي.
۳٤. وګورئ كشف الضنون بيان دتصوف.
۳٥. شعر العجم ج ٥.
۳٦. وګورئ مخزن الاسلام د اخوند درويزه ننګرهاري.
۳۷. د پښتو شعر تاريخچه ص ۲۳ – ۲٤.
۳۸. ايچ، جي راورټي مقدمه د پښتو ګرامر.
۳۹. د پښتو شعر تاريخچه.
٤۰. راورټي.
٤۱. وګورئ تاريخ مرصع طبع د پادري هيوز په كليد افغاني كي.
٤۲. وګورئ د پادري هيوز د كليد افغاني مقدمه.
٤۳. د كابل مجله ليك د ښاغلي زمريالي ج ٦ ص ۲٤٤.
٤٤. ګلش روه د راورټي.
٤٥. د هيوز چمن بې نظيز.
٤٦. د هيوز كليد افغاني.
٤۷. د هيوز كليد افغاني او د سرحد مجله.
٤۸. د خوشحال مرغلري د ۹ مخ څخه تر ۸٤ يم پوري، ۱۳۱۷ د كندهار چاپ.

Thank you for reading

Find more e-books and articles on Ketabton - your multilingual digital library.

www.ketabton.com

Ketabton - Pashto, Farsi, Arabic & English